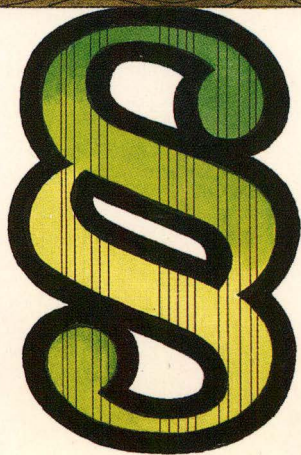
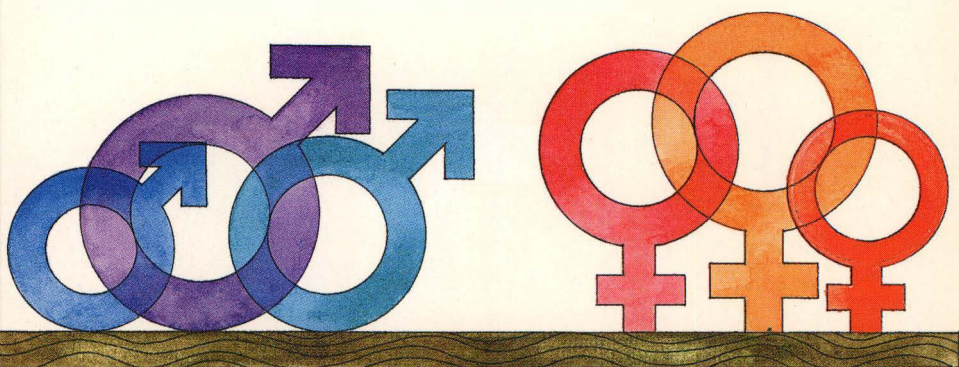

JÄMSTÄLLDHET ELLER SEXISTISK RÄTTVISA?

MATS LUNDSTRÖM

SNS FÖRLAG

**JÄMSTÄLLDHET
ELLER SEXISTISK
RÄTTVISA?**

JÄMSTÄLLDHET ELLER SEXISTISK RÄTTVISA?

– en kritisk studie
av svensk jämställdhetspolitik

MATS LUNDSTRÖM

SNS Förlag

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm
Telefon 08-453 99 50
Telefax: 08-20 62 06

Jämställdhet eller sexistisk rättvisa?
– en kritisk studie av svensk jämställdhetspolitik
Mats Lundström
Första upplagan
Första tryckningen

© 1996: Författaren och SNS Förlag
Omslag: Hans Kündig
Sättning: Melanders Fotosätter AB
Tryck: Norstedts Tryckeri AB, Stockholm 1996

ISBN 91-7150-644-6

Innehåll

Förord av Bo Rothstein 7

Inledning 13

1. Vad säger jämställdhetslagen? 22

1980 års jämställdhetslag 23

Positiv särbehandling 24

Jämställdhetsaspekten 25

Kvotering 28

Korrigerig av diskriminering? 28

Diskrimineringsbegreppet 32

Kan diskriminering balanseras? 34

40/60-kvoten 36

1992 års jämställdhetslag 38

Jämställdhetspolitikens allmänna målsättningar 41

2. Vad innebär jämställdhet? 42

Jämställdhet och orättvisa 46

Jämställdhet och könsfördelning 49

Jämställdhet och "underrepresentation" 56

Jämställdhet som "extern preferens" 61

Jämställdhet som tankefel 64

3. Jämställdhet och demokrati 70

Frivillig kvotering 78

Lagfäst kvotering 82

Kvinnor i makteliten 86

Politisk jämställdhet 88

4. Jämställdhet inom högskolan – ett statsdirigerat paradigmskifte? 91

Maktbalans eller yrkesgemenskap? 94

Två sanningar? 98

Politiker som vetenskapsfilosofer 101

Könsbalans i kurslitteraturen? 108

Jämställdhet och genusforskning 110

5. Slutord: Jämställdhet i ett öppet samhälle 114

Politikens begränsningar 119

Referenser 124

Förord

Varje tid förefaller ha sin särskilda grupp som skall betraktas som offer för olika former av systematisk diskriminering och förtryck. I dag är det kvinnor inom den akademiska världen som får störst uppmärksamhet i debatten. Synen på denna grupp som offer för "osynliga" patriarkala maktstrukturer är emellertid problematisk då den fråntar individerna i gruppen förmågan till självständiga val och rationella beslut, något som man antar är just det som utmärker personer som sysslar med vetenskaplig verksamhet. De kvinnliga forskare som inte vill vidkännas att de är offer och utsatta för "osynlig" systematisk diskriminering anses nämligen vara "aningslösa offer" för osynliga patriarkala strukturer, osynliga till och med för dem själva.¹ Med marxismens termer så antas individerna ha ett "falskt medvetande", dvs. de är så indoktrinerade att de saknar förmåga att inse att de utsätts för olika former av exploatering. Sådant kan självklart förekomma, men det problem som man ställs inför med denna uppfattning är hur man skall befria en grupp från ett förtryck som de flesta i denna grupp inte själva inser att de är utsatta för. Vad gör man t.ex. med kvinnor som säger sig frivilligt acceptera att leva under religiösa föreskrifter som förefaller uppenbart begränsa deras liv i förhållande till männen i samma grupp?

Lenins klassiska lösning på detta var det självutnämnda "avant-gardet" som genom överlägsna teoretiska insikter besatt den kunskap som gjorde att de visste vad som var bäst

¹ Uttrycket "aningslöst offer" är Ebba Witt-Brattströms beskrivning av en av sina kvinnliga kritiker. Se Dagens Nyheter 2/3 1996.

för den med "falskt medvetande" besmittade majoriteten av arbetarklassen. Så avskaffades följdriktigt den interna partidemokratien vid bolsjevikernas 10:e partikongress 1918. Demokrati och öppen dialog blir en onödig sak för dem som skall befria en grupp men som föraktar de i gruppen ingående individernas förmåga att tänka och handla rationellt.

Mot denna "offer-feminism" ställer den i USA uppmärksammade feministen Naomi Wolf idén om "makt-feminism". I denna ses kvinnor som starka och självständiga individer fullt kapabla att, givet adekvata resurser, agera strategiskt för sitt eget bästa på samma villkor som män. Föreställningar om att majoriteten kvinnor skulle vara offer för ett konspiratoriskt manipulerande med deras medvetande som de själva saknar förmåga att se, avvisas av Wolf. Hennes argument är att en sådan syn gör feminismen omöjlig som politiskt projekt. "Offer-feminismen" distanserar sig från den stora majoriteten kvinnor och reduceras till ett begränsat elitprojekt.²

Den nuvarande diskussionen om jämställdhet inom den högre utbildningen måste förstås i sitt politiska sammanhang. Valet 1991 innebar att en lång period av kontinuerligt stigande kvinnorepresentation i riksdagen bröts. För första gången i modern tid minskade antalet kvinnliga riksdagsledamöter. Huvudsakligen berodde detta på att ett nytt parti med uppseendeväckande få kvinnor (Ny demokrati) kom in i riksdagen. En av de omebelbara reaktionerna på denna utveckling blev att en grupp kvinnor, framstående i det offentliga livet, organiserade sig i form av ett nätverk. Bildandet av detta nätverk, vilket till största delen bestod av kvinnor från universitets- och medievärlden, fick ett stort massmedialt genomslag. En diskussion om att bilda ett kvinnoparti, en s.k. kvinnolista, började föras i massmedia. Opinionsundersökningar gav vid handen att ett sådant parti hade ett be-

² Naomi Wolf, *Fire with fire. The New Female Power and How It Will Change the 21st Century*. New York: Random House 1993.

tydande stöd och utan problem skulle passerat fyraprocentsspärren vid ett riksdagsval. Flera av de politiska partierna, inte minst socialdemokraterna, reagerade snabbt på detta hot mot det etablerade partisystemet med att införa könskvotering på sina vallistor. Detta visade sig framgångsrikt när det gällde att i riksdagsvalet 1994 kraftigt öka andelen kvinnliga riksdagsledamöter och Sveriges nuvarande riksdag har nått ett "all time high" (43 procent) när det gäller kvinnors representation.

Historien är emellertid som så ofta ironisk. Denna riksdag är nämligen den som genomfört de mest drastiska nedskärningarna av den typ av välfärdspolitik som särskilt riktar sig till kvinnor. För första gången har en av de mest centrala reformerna i den generella välfärdspolitiken, nämligen de allmänna barnbidragen, sänkts i kronor räknat. Denna åtgärd har särskilt drabbat den stora gruppen ensamstående mödrar med låga inkomster. Samma riksdag har varit med om att besluta om kraftiga neddragningar av bidragen till kommunerna, vilket lett till en omfattande arbetslöshet inom den stora grupp kvinnor som haft sin sysselsättning i denna sektor. Just vad gäller utbildning har dessutom de bidragstillägg som gjort det möjligt för ensamstående lågutbildade mödrar att studera minskats kraftigt.

På en punkt har emellertid den mobilisering av kvinnor som valet 1991 ledde fram till varit framgångsrik, nämligen när det gäller ökade resurser till kvinnor inom universitets- och högskolevärlden. En omfattande debatt har följt. Mats Lundströms filosofiska och juridiska analys av jämställdhetsåtgärderna inom högskolan ger en mängd nya och intressanta perspektiv på jämställdhetspolitiken i allmänhet som förtjänar att lyftas fram. Det första är att det för svensk politik tämligen typiska draget av juridiskt lättsinne kommer i dagen. Lagar stiftas och förordningar utfärdas utan att någon analys av deras inbördes relation har gjorts, vilket som i detta fall resulterat i en betydande oklarhet vad gäller själva rättsläget på området.

Det andra är det skifte i jämställdhetspolitiken som denna reform innebär. Kort uttryckt kan man säga att jämställdhetspolitiken inte längre är en fråga om rättvisa mellan individer, dvs. att ingen medborgare i politiska sammanhang eller i yrkeslivet skall diskrimineras eller på andra sätt hindras på grund av sitt kön. Alla bedömningar av individers göranden vid t.ex. tjänstetillsättningar, skall med en sådan syn ske *utan* hänsyn till vederbörandes kön (eller hudfärg, religion etc). I stället intar statsmakterna nu den rakt motsatta ståndpunkten, nämligen att jämställdhet är detsamma som lika representation av könen inom en yrkeskår, i just detta fall lärare och forskare inom universitet och högskolor. Detta får till följd att man vid t.ex. tjänstetillsättningar, fördelning av anslag, etc. just skall ta *särskild hänsyn* till vederbörandes kön. Det representationstänkande som ligger bakom idén om könskvotering på riksdagspartiernas vallistor dominerar nu vad gäller tillsättningen av tjänster för forskning och undervisning. Forskare är då inte längre individer utan representanter för sitt kön, vare sig de önskar vara detta eller inte.

För det tredje visar Lundström att denna politik inneburit att man i regering och riksdag ansett att man kan och även bör uttala sig i vetenskapliga teori- och metodfrågor. Därmed har man passerat den gräns som hittills dragits mellan den politiska maktens domän och principen om forskningens frihet. Denna har inneburit att statsmakterna (och andra anslagsgivare) må förelägga forskarsamhället vilka allmänna frågor man vill ha svar på och vilka områden man anser behöver forskning (t.ex. vad som kan förklara mäns och kvinnors olika villkor i samhället), men att forskarsamhället utan inblandning fritt väljer vilka metoder man vill använda och vilka teorier man önskar pröva. De historiska erfarenheterna av vad denna sammanblandning mellan politisk makt och kunskapsproduktion kan få för konsekvenser manar till eftertanke. Även här kommer ett typiskt drag i den svenska politiken fram, nämligen den oproblematiske synen

på användningen av den statliga maktapparaten för olika intressens främjande. Det är med centrala direktiv och statliga tvångsåtgärder man vill få ett av flera teoretiska perspektiv på jämställdhet (den s.k. genusteorin) allmänt etablerad i forskningen. Uppenbarligen saknar man förtroende för att med hjälp av de egna argumentens bärighet övertyga i forskarsamhället.

För det fjärde framkommer det av Lundströms analys att man nu från statsmakternas sida, enkannerligen utbildningsministern själv, antagit en syn på forskarnas metodologiska och teoretiska orientering som närmast kan beskrivas som biologisk determinism eller könsessentialism. Utan grund i beprövad forskning anser man sig veta att forskare på grund av olika kön i sin yrkesgärning gör olika bedömningar av forskares meriter. Detta ligger till grund för kravet på obligatorisk könsrepresentation bland de sakkunniga vid tillsättning av tjänster. Att det förekommit och förekommer könsdiskriminering inom universitetsvärlden, liksom inom andra yrkesområden, är obestridligt, men att det är givet att forskare generellt gör olika bedömning på grund av könstillhörigheten saknar belägg. Om detta skulle visa sig vara riktigt måste i konsekvensens namn alla beslut som fattas inom den offentliga sfären som gäller medborgarnas väl och ve (av t.ex. domare, poliser, socialtjänstemän) könsbalanseras på samma sätt.

För det femte illustrerar Lundström en viktig förändring i den svenska politiken, nämligen utredningsväsendets, eller om man så vill, den demokratiska rationalismens, förfall. Under "den svenska modellens" glansdagar var detta en institution som byggde på idén att politiska beslut i viktiga samhällsfrågor skulle grundas på en allsidig och saklig genomgång av det rådande kunskapsläget. Beslut om åtgärder skulle föregås av analys av sakläget. "Fakta i målet" saknade inte helt betydelse. Detta tog förvisso tid, men hade den fördelen att grupper med särskilt intresse i sakfrågan kunde dras in i en öppen politisk dialog. De utredningar som Lund-

ström refererar till ger belägg för att utredningsväsendet i dag fyller precis motsatt funktion. Systematiskt bortser man från de fakta som inte stämmer med de förutfattade meningar man intagit redan innan analysen startade. I stället för att inbjuda till en öppen dialog om problemet med bristande rekrytering av kvinnliga forskare och lärare, handlar det om att skapa ett åsiktsmonopol genom att misskreditera dem som inte redan är övertygade om de lösningar som man i förväg bestämt vara de rätta.

Bo Rothstein

August Röhss' professor i statsvetenskap
vid Göteborgs universitet

Inledning¹

Före 1920 var en gift kvinna omyndig gentemot sin make. Maken var hennes målsman. Före 1921 förvägrades kvinnor rösträtt och valbarhet i andrakammarvalen. Före 1925 förvägrades kvinnor en generell rätt att inneha statliga tjänster. Först när den s.k. behörighetslagen trädde i kraft jämställdes män och kvinnor i fråga om rätt till statliga tjänster – dock med undantag av prästtjänster och tjänster som ansågs kräva fysisk styrka, t.ex. polistjänster och gymnastiklärartjänster (Wieselgren 1969).

Men även efter behörighetslagens införande höjdes röster för att begränsa gifta kvinnors rätt till statliga tjänster. 1927 motionerade en socialdemokratisk riksdagsman om att gifta kvinnors rätt till statliga tjänster borde begränsas (Järnankar 1995). Argumentet var att gifta kvinnor inte borde ta arbeten från arbetslösa; en gift kvinna hade ju redan en försörjare och ett arbete – i hemmet. Först 1939 infördes en lag som uttryckligen förbjöd arbetsgivare att avskeda kvinnor på grund av trolovning eller giftermål.

Kampen för kvinnors frigörelse har varit en kamp för lika rättigheter och skyldigheter för män och kvinnor såväl inom politiken som inom arbetslivet. Den har varit en kamp för medborgarrätten *mot* könsrätten.

¹ Jag vill tacka fil. kand. Karin Borevi, fil. dr Inga Brandell, fil. kand. Per Johansson, fil. kand. Christer Karlsson, ombudsman Sven Mattsson, professor Lena Marcusson, m.litt. Hans-Ingvar Roth och professor Bo Rothstein för värdefulla synpunkter på manuskriptet. Ett särskilt tack riktas till universitetslektor Donald Söderlind för hans tålmodiga granskning. För innehållet i boken ansvarar naturligtvis författaren ensam.

Historiskt har kvinnokampen byggt på upplysningens idé om mänskliga rättigheter. Kravet på lika rättigheter har underbyggts av ett förnekande av könets betydelse för medborgarskapets innehåll. Förkämparna för kvinnlig rösträtt hävdade att kvinnor har samma förmåga att ta politisk ansvar och samma kompetens som män att ta del i politiskt beslutsfattande. Könsskillnader är ”lika irrelevanta för politiska rättigheter som skillnader i längd och hårfärg” hävdade t.ex. John Stuart Mill (Eduards 1994, s. 112).

Den s.k. likhetsfeminismen har, med undantag av Ellen Key, varit dominerande i svensk kvinnorörelse (se Lagergren 1996). Liberalismen har varit dess viktigaste inspirationskälla. I likhetsfeminismen vävs empiriska teser om könslikhet ihop med en universalistisk rättighetsprincip. Grundtanken är att de könsskillnader som finns inte kan legitimera olika rättigheter och skyldigheter för män och kvinnor – vare sig i politiken, i arbetslivet eller i hemmet. Fredrika Bremer-förbundet har varit den tydligaste representanten för en liberal likhetsfeminism som ställt medborgarrätten i centrum.

Principen om ett universellt medborgarskap som inte gör skillnad på kön har också varit grundläggande för statsmaktens åtgärder för att främja jämställdheten. Regeringsformens förbud mot könsdiskriminerande lagar (RF 2 kap. 16§) är en precisering av principen om alla medborgares likhet inför lagen. Jämställdhetslagen, som trädde i kraft 1980, inskräpper medborgarrättens principer inom arbetslivet. Lagens målsättning är att ge män och kvinnor lika rättigheter och lika möjligheter i arbetslivet.

Principen om *könets irrelevans* har varit vägledande för jämställdhetspolitiken. Könsdiskriminering innebär att kön på ett otillbörligt sätt påverkar bedömningen och behandlingen av medborgare. Därför har kampen mot könsdiskriminering – både direkt och indirekt – varit det viktigaste målet.

Att bekämpa könsdiskriminering är inte samma sak som

att sträva efter könsbalans inom alla samhällsområden. Det finns två fundamentalt olika perspektiv på en jämn könsbalans. Enligt det ena är den ett uttryck för *frånvaro* av diskriminering av individer, enligt det andra är den uttryck för rättvis representation av "de båda könen". Under 1990-talet har en tydlig förändring skett i jämställdhetspolitiken. Rättvis representation för "de båda könen" har ersatt rättvisa mellan medborgare oberoende av kön. En jämn könsbalans tolkas av många som *identisk* med jämställdhet. Därmed överförs den individuella rättvisan mellan män och kvinnor till rättvisa mellan två könskollektiv. I stället för att nå könsbalans genom att bekämpa könsdiskriminering tenderar man att använda könsdiskriminering för att uppnå könsbalans. Könsbalans har blivit viktigare än jämställdhet.

Omorienteringen av jämställdhetspolitiken möjliggörs av bristen på precision i jämställdhetsbegreppet. En ny syn på könsbalansens värde framträder tydligt. Tidigare var en jämn könsbalans ett tecken på att *kön* inte har betydelse. Nu är en jämn könsbalans ett mål som genomförs *därför* att kön har betydelse. Medborgare tilldelas rollen av "representanter" inom yrkessektorer i en av statsmakten reglerad intressekonflikt. Likhetsfeminism har ersatts med en särartsfeminism som etnifierar könsskillnader. Könsbalans är viktig *därför* att män och kvinnor påstås ha olika – inte lika – intressen och värderingar.

När jämställdhetslagen kom till gällde kvinnokampen lika rättigheter. Kvinnorörelsen sägs nu genomgå en fas som betonar kampen för *lika makt* mellan män och kvinnor (Hultman 1995). Kampen för lika makt kan uppfattas på två sätt. Antingen som ett krav på att individuella rättigheter skall ges ett materiellt innehåll eller som ett krav på att kvinnor som kollektiv skall ha "halva makten". I det förra fallet vill man realisera medborgarrätten genom att se till att den faktiskt kan utövas på lika villkor av män och kvinnor. I det senare fallet vill man fördela makt enligt en kollektiv princip. En kollektiv maktfördelning innebär att jäm-

ställdhetspolitiken frångår medborgarrättens principer. Statsmakten förutsätter att könstillhörighet bestämmer grundläggande intressen. Därmed sätter man sig över enskilda medborgares egna ställningstaganden och värderingar. Kampen för jämställdhet riskerar att ersättas med genuskorporativa strukturer, som ytterst bara gynnar ett "jämställdhetsetablissemang" (Rothstein 1995b).

Organiserat förtryck utövas mest effektivt om det generaliseras till individer som uppvisar gemensamma kännetecknen. Västerlandets historia uppvisar många former av kollektivt förtryck grundat på klass, ras, religion och – inte minst – kön. Förtrycket har legitimerats av idéer och retorik som underbyggt myter om vissa människors kollektiva mindervärdighet. Föreställningar om gruppers särart har varit ett viktigt ideologiskt instrument för alla former av socialt förtryck. Yttre attribut, som hudfärg, rikedom eller kön, har fungerat som stigmatiserande sorteringsmekanismer i en "vi-och-dom"-ideologi. Men i grunden har dessa föreställningar varit vapen i en kamp mellan individer, som ofta utropat sig till ledare för andra, om det som människor värdesätter mest: frihet, makt och materiell välfärd.

I varje social och politisk konflikt odlas myter om "de andra". Världen över tenderar politiska och sociala konflikter att tribaliseras och etnifieras. Motsättningar definieras mer och mer i termer av artskilda kollektiva identiteter. Etnicitet, kultur och nationalitet har fått allt större betydelse som ideologisk drivkraft för krigshandlingar. I denna "etnifiering" av mänskliga konflikter kan föreställningar om kollektiv rättvisa lätt få fotfäste. En upplevelse av att den individuella rättvisan förfuskats gör "blodshämnden" på "de andra" till den enda möjliga upprättelsen. Tidningarnas nyhetssidor ger brutala exempel varje dag.

Rättegången mot den amerikanske fotbollsspelaren O. J. Simpson visar hur bräcklig den liberala medborgarrätten blir om tron på individuell rättvisa ges upp och ersätts med en etnifierad, kollektiv rättvisa. Många afroamerikaner

gladdes över den rättvisa det innebar att även en ”av oss” kunde köpa sig fri i en juridisk process.

I den svenska jämställdhetsdebatten förs argument fram som bygger på samma logik. Frånvaron av individuell rättvisa görs till argument för ”rättvis” orättvisa. Om någon ”av oss” diskrimineras är det inte mer än rätt att någon av ”de andra” diskrimineras. Idén om kollektiv rättvisa underbyggs av föreställningar om ”de andras” kultur, normsystem, tolkningsföretråde etc. Häri ligger en stor risk att jämställdhetspolitikens ursprungliga målsättning – lika rättigheter och möjligheter för män och kvinnor – förfuskas.

Upplysningens idé om mänskliga rättigheter uttryckte en för den tiden radikal moralisk individualism, som varit en inspirationskälla för många frihetsrörelser – inte minst kvinnorörelsen. Inspirerad av den franska revolutionens jämlikhetsideal skrev Mary Wollstonecraft boken *A Vindication of the Rights of Women* (utgiven 1792), där hon härleder kvinnors rättigheter ur idén om alla människors medfödda rätt till frihet. Hon argumenterar mot alla former av förtryck. Kampen för kvinnors frigörelse är en kamp för *mänsklig frigörelse* – även av dem som förtrycker. Därav följer att kravet på jämställdhet gäller alla – inte bara kvinnor. Den handlar om att frigöra oss – inte om att vara rättvis mot ”de andra”. Könsdiskriminering är, liksom alla former av diskriminering, ett brott mot tanken på universella mänskliga rättigheter.

I jämställdhetspolitiken testas statsmaktens förmåga att hantera problem som inte bara gäller könsdiskriminering. I takt med att nationalstaternas kulturella värdegemenskap urholkas kommer sociala konflikter att förskjutas mot frågor som gäller kollektiva identiteter, värdesystem och kulturell särart. I detta läge är det av största vikt att upprätthålla ett universellt, liberalt medborgarskapsideal. I olikhetens samhälle måste man veta när olikheter har betydelse och när de inte har betydelse. I mötet med det mångkulturella samhällets nya konfliktdimensioner befinner sig svensk po-

litik i ett formativt skede. Institutioner, regler och konkreta åtgärder får inte underblåsa gruppkonflikter. Statsmakten får inte tillåtas administrera fram motsättningar mellan medborgare. Därför måste jämställdhetspolitiken hålla fast vid medborgarrätten.

Diskussionen i denna skrift förs mot bakgrund av den proposition som bär titeln "Jämställdhet mellan kvinnor och män inom utbildningsområdet" (prop. 1994/95:164). Här lade regeringen fram förslaget till positiv särbehandling av kvinnor vid tillsättning av 30 professurer, de s.k. Thamprofessorerna. Förslaget diskuterades livligt i massmedia, särskilt på *Svenska Dagbladets* debattsida "Brännpunkt". Debatten aktualiserade både juridiska och moraliska problem. Den 8 juni 1995 godkände riksdagen propositionen i dess helhet. Men diskussionen har fortsatt med oförminskad intensitet. Under arbetet med denna bok har jag hela tiden fått anledning att beakta nya synpunkter som formulerats på tidningarnas debattsidor.

Mitt syfte är inte att förneka förekomsten av könsdiskriminering inom högre utbildning. Det finns en lång historia av både direkt och indirekt könsdiskriminering inom universiteten. Det finns flera exempel på att kvinnor fortfarande utsätts för könsdiskriminering. Forskarna i medicin, Agnes Wold och Christine Wennerås, visade i en uppmärksammad studie (DN 22/1 1995) att kvinnliga sökanden till forskartjänster på Medicinska forskningsrådet hade avsevärt sämre chanser att bli förordnade än sina manliga kollegor, trots lika eller bättre meriter. I en undersökning, utförd av pedagogerna Ulla Riis och Leif Lindberg (Ds 1996:14), hävdas dock att någon systematisk könsdiskriminering vid tjänstetillsättningar inom den akademiska världen inte kan beläggas. Det tycks till och med vara så att kvinnor har något större chanser än män att få de tjänster de söker (*Universitetsläraren* 4/1996). I allmänhet får kvinnor tjänster och forskningsanslag i samma proportion som de söks av kvinnor (Riis 1996, Demker 1996). Andelen kvinnliga professorer

motsvaras i stort sett av andelen kvinnliga sökande till professorer (Lindgren och Ribbing 1995).

Men det är obestridligen så att könsfördelningen bland forskare och lärare är sned (SOU 1995:110, s. 69). Att kvinnor, som utgör hälften av befolkningen, inte besitter samma andel av forskartjänsterna, tyder på att det finns könsrelaterade hinder i forskarkarriären. Dessa hinder finns både inom och utanför universiteten. Diskriminering vid tjänstetillsättningar kan inte vara det viktigaste hindret. Oavsett orsaken är kvinnors osynlighet i forskarvärlden ett missförhållande som måste åtgärdas. Dels därför att det tyder på att individer hindras i sitt självförverkligande, dels därför att det innebär att många forskarbegävningar inte tas tillvara.

Avsikten med denna bok är inte att kartlägga orsakerna till detta missförhållande. I stället riktas uppmärksamheten mot de principer som ligger till grund för problemformuleringen och därmed för valet av motåtgärder. En motåtgärd kan vara att definiera bort det ursprungliga problemet och ersätta det med ett annat som är lättare att åtgärda. Det finns en fara att politiker, i syfte att uppvisa snabba resultat, *byter innebörd* i jämställdhetsprincipen. Är problemet att enskilda individer behandlas orättvist eller är problemet en brist på "maktbalans" mellan två av tidsandan och statsmakten avgränsade könskollektiv? Risken är att man administrerar fram en jämn könsbalans *i stället* för att bekämpa direkt eller indirekt könsdiskriminering.

Tesen i denna bok är att regeringen har frångått den medborgarrättsliga innebörden av jämställdhet till förmån för en symbolpolitisk, sexistisk "rättvisa". Kravet på könsbalans blir viktigare än kampen mot diskriminering av medborgare. Man använder sig därför av könsdiskrimineringens egen logik och egna mekanismer i stället för att bekämpa dem. Därmed hotas grunden för ett universellt medborgarskapsideal. Inom högskolan riskerar den omvända diskrimineringens strategi dessutom att pervertera de regler och normer som ligger till grund för ett rationellt samtal mellan

forskare. Rättvisa enligt regler som gäller lika för alla går hand i hand med effektivitet i forskningsprocessen. Båda förutsätter könets irrelevans vid tjänstetillsättningar.

Avsikten är att föra en normativ diskussion om jämställdhetsbegreppets innebörd och jämställdhetspolitikens målsättningar. Vilka moraliska värden ligger till grund för kravet på jämställdhet? Vilka principiella åtgärder bör vidtas? Spänningen mellan individuell och kollektiv rättvisa ställs i centrum.

Metoden som används är den som statsvetare kallar "idékritik" (Tingsten 1944). Idékritiken riktas i hög grad mot lagar och dess förarbeten. Dessa texter kan studeras som politiska dokument oberoende av deras juridiska bärkraft. Analysen syftar inte till att avgöra vad som är gällande rätt, utan till att lyfta fram principer och mål som formuleras i texterna. Huruvida dessa principer faktiskt slår igenom i gällande rätt är en juridisk fråga, som inte kan fastställas genom idéanalys. Men vilka principer som *bör* slå igenom i jämställdhetsarbetets rättsliga praxis är ytterst en moralisk och politisk fråga. I en demokrati är det ytterst vi – medborgarna – som är ansvariga för vilka principer som skall ligga till grund för gällande rätt.

Kritiken av jämställdhetspolitiken bör inte uppfattas som "antifeministisk". Feminismen är en viktig röst i både det politiska och akademiska samtalet. Men den får inte göra anspråk på att vara domare i dessa samtal. Feminismen hotar – liksom alla "ismer" – att bli totalitär om den institutionaliseras genom politiska dekret. Då förkväver den inte bara det rationella samtalet, utan även sig själv.

I skrivande stund råder en viss juridisk oklarhet när det gäller positiv särbehandling i syfte att främja jämställdheten. EG-domstolen fastslog hösten 1995 att alla former av könsdiskriminering inom EU är lagstridig. Anna Christensen, professor i civilrätt, hävdade i en DN-kolumn (9/11 1995) att domen uttrycker gällande rätt i Sverige. Därmed är det tveksamt om positiv särbehandling är tillåten i Sveri-

ge, menade hon. Thamprofessorerna skulle därmed vara olagliga – liksom forskarassistenttjänsterna. Enligt ett uttalande av EU-kommissionen tolkas dock EG-domstolens utslag som ett förbud mot den generella form av positiv särbehandling som tillämpas i Bremen – inte som ett förbud mot enstaka fall av positiv särbehandling (SvD 24/11 1995).

På utbildningsdepartementet skapade utslaget i EG-domstolen ”en viss förstämning” (*Riksdag & Departement* nr 34 1995, s. 8). Ännu har inte Thamprofessorerna tillsatts. Min förhoppning är att denna bok åtminstone bidrar till att regeringen ser över – och ändrar – argumenten för att diskriminera medborgare av manligt kön vid tillsättningen av forskartjänster på svenska universitet. Forskare får inte göras till representanter för särintressen.

Boken är skriven utifrån två grundpremissor som hör ihop: moralisk och metodologisk individualism (Popper 1974). Grundtanken är att ett samhälle består av individer och att det bara är individer som kan bli föremål för moraliska värden som jämlikhet, rättvisa, frihet och välfärd. Moralisk individualism skall inte förväxlas med en individualistisk eller egoistisk moral. Altruism, solidaritet och rättskänsla bygger också på föreställningen om att det är enskilda individers livserfarenheter som betyder något – och att alla individer betyder lika mycket.

1. Vad säger jämställdhetslagen?

Denna lag har till ändamål att främja kvinnors och mäns lika rätt i fråga om arbete, arbetsvillkor och utvecklingsmöjligheter i arbetslivet (jämställdhet i arbetslivet).

Jämställdhetslagen 1§, SFS 1979:1118

Historiskt har liberalismen varit den främsta inspirationskällan till kravet på kvinnors likställdhet med män. Jämställdhetsfrågan har i Sverige främst drivits av folkpartiet. Men det var en socialdemokratisk regering som 1972 tillsatte en jämställdhetsdelegation som fick i uppdrag att formulera en helhetssyn som skulle vägleda statens åtgärder för att åstadkomma jämställdhet mellan män och kvinnor. Delegationen ersattes 1976 av en parlamentariskt sammansatt kommitté, med uppgift att utreda frågan om en särskild lag mot könsdiskriminering. Den folkpartistiska minoritetsregeringen ändrade direktiven till kommittén, så att den också fick i uppdrag att formulera ett konkret lagförslag. Samma år antogs en förändring av 2 kap. 16§ i regeringsformen, med innebörden att lag eller annan föreskrift inte får innebära att någon medborgare missgynnas på grund av kön. Grundlagsparagrafen tillåter dock könsdiskriminering om den är ett "led i strävanden att åstadkomma jämställdhet mellan män och kvinnor".

1978 lade den dåvarande folkpartiregeringen fram ett förslag till "lag om jämställdhet mellan män och kvinnor i arbetslivet" (prop. 1978/79:175). Riksdagen antog inte hela lagförslaget. Socialdemokraterna accepterade de delar av

propositionen som avsåg förbud mot könsdiskriminering, men reserverade sig mot förslaget att lagfästa krav på aktiva åtgärder för jämställdhet. Tvisteämnet gällde om man skulle gå avtalsvägen eller lagstiftningsvägen. Det aktiva jämställdhetsarbetet borde regleras i avtal mellan arbetsmarknadens parter, ansåg socialdemokraterna, som reserverade sig mot lagförslaget i arbetsmarknadsutskottet (AU 1978/79:39). Regeringen fick nöja sig med en ”halv” jämställdhetslag (SFS 1979:503) som försågs med ett principuttalande om arbetsmarknadsparternas ansvar för att genomföra jämställdhetsmålet.

Ett nytt lagförslag presenterades och antogs av riksdagen med en rösts övervikt i december 1979 (prop. 1979/80:56). Under våren 1980 kompletterades lagen med föreskrifter angående rättegång i diskrimineringstvister. Dessutom lade regeringen fram förslag rörande jämställdhetsombudsmannens och jämställdhetsnämndens verksamhet. Vidare föreslogs att riksdagen skulle godkänna FN:s konvention om avskaffandet av all form av diskriminering av kvinnor. Den nya lagen trädde i kraft 1 juli 1980 (SFS 1980:412).

1980 års jämställdhetslag

Syftet med jämställdhetslagen (JämL) är att utjämna skillnader mellan män och kvinnor i fråga om rättigheter och möjligheter inom arbetslivet (se 1§ ovan). JämL är en upprensning och en precisering av grundlagens medborgarrättsliga princip. Genom att tillfoga parenteserna ”(jämställdhet inom arbetslivet)” vill lagstiftaren markera att jämställdhet i arbetslivet knyts till regeringsformens krav på att ”det allmänna skall tillförsäkra män och kvinnor lika rättigheter” (RF 1 kap. 2§). Kravet på jämställdhet härleds ur en liberal människosyn som tar fasta på individers rätt till självförverkligande. I propositionen till JämL framhöll det dåvarande statsrådet Eva Winther (fp) att begreppet jämställdhet

”bygger . . . på grundsynen att varje människa är unik och har sina personliga egenskaper och önskningsar” (prop 1978/79:175, s. 11).

JämL:s tillämpningsområde är arbetslivet. Lagen är *könsneutral*. Huvudprincipen är att kön skall sakna betydelse för hur individer behandlas av en arbetsgivare. Men lagen stadgar inte bara förbud mot könsdiskriminering utan också *skyldighet* för arbetsgivare att aktivt verka för jämställdhet (6§). I lagens förarbeten anges ett utvärderingskriterium på grad av jämställdhet som skall fungera som ledstjärna för arbetsgivarens åtgärder. Jämställdhet på en arbetsplats beskrivs i termer av en statistisk fördelning av män och kvinnor. En jämn könsfördelning anses föreligga om den procentuella andelen av någotdera könet inte överstiger 60 (prop. 1978/79:175, s. 20). Avgränsningen av den tjänstekategori där denna statistiska kvot skall tillämpas är dock oklar och får avgöras från fall till fall (*SAV informerar* 1/1984, s. 16).

Positiv särbehandling

Om könsfördelningen är ojämn på en arbetsplats har arbetsgivaren en skyldighet att vidta åtgärder för att öka andelen av det ”underrepresenterade könet”. En åtgärd kan vara att uppmåna och stimulera personer av det underrepresenterade könet att söka tjänster. En annan åtgärd kan vara positiv särbehandling. Enligt JämL:s tredje paragraf är könsdiskriminering tillåten om den är ett led i främjandet av jämställdhet. Detta innebär att en arbets sökande som anses ha de bästa meriterna kan bli förbigången till förmån för en sökande av ”underrepresenterat” kön med sämre meriter.

Positiv särbehandling har aldrig fått något genomslag i jämställdhetsarbetet, varför det saknas praxis på en sådan lagtillämpning (SOU 1990:41). Eftersom lagar får sitt innehåll genom tolkning i praxis är de juridiska villkoren för positiv särbehandling oklara. JämL säger ingenting om hur stor skillnaden i kompetens får vara mellan den som blir fö-

remål för positiv särbehandling och den som anses mest meriterad.

I sin utvärdering av JämL (*Tio år med jämställdhetslagen*, SOU 1990:41 s. 218) hävdar kammarrättslagmannen Margit Kärrström att den som särbehandlas måste ha "tillräcklig kompetens". Innebörden av detta villkor är att den sökande måste uppfylla en miniminivå, som kan anges i termer av behörighet. Den *relativa* skillnaden i meriter mellan olika sökanden blir enligt denna tolkning irrelevant. Det bör påpekas att Kärrströms utredning inte är en bindande rättskälla och att hennes tolkning av villkoret för positiv särbehandling inte har prövats i domstol. I debatten om de s.k. Thamprofessorerna anslöt sig dock Carl Tham, både i tidningsartiklar och i riksdagsinlägg, till Kärrströms tolkning i sitt försvar av positiv särbehandling inom universiteten. Det är, framhöll Tham, fråga om att tillsätta kvinnor med "tillräcklig kompetens" (SvD 3/5 1995, prot. 194/95:115).

JämL föreskriver ingen skyldighet att tillgripa positiv särbehandling, även om behovet av jämställdhetsåtgärder är stort. Andra hänsyn, t.ex. kravet på kompetens, tillåts väga tyngre än jämställdhetsintresset. Inom högskoleområdet har statsmakten, i ett förarbete till gällande högskolelag, förbjudit positiv särbehandling av just detta skäl (prop. 1992/93:1 s. 80). (Detta diskuteras i kap. 4.)

Jämställdhetsaspekten

Det finns dock en annan, mildare form av positiv särbehandling, som arbetsgivare alltid är skyldiga att tillämpa om det gäller statligt reglerade tjänster, nämligen att särskilt beakta "jämställdhetsaspekten". Innebörden av denna skyldighet är att en sökande av underrepresenterat kön skall få företräde till en tjänst om de sökande anses "vara jämbördiga eller i det närmaste jämbördiga i fråga om förtjänst och skicklighet" (KU 1984/85:35 s. 21). Jämställdhetsaspekten anses då vara en saklig grund för tjänstetillsättning och där-

med i överensstämmelse med regeringsformen (RF 11 kap. 9§). Att särskilt beakta jämställdhetsaspekten föreskrivs inte i JämL. Det är i lagteknisk mening något annat än positiv särbehandling. Redan hösten 1978, dvs. innan JämL trädde i kraft, började man beakta jämställdhetsaspekten vid tillsättning av statligt reglerade tjänster. Införandet av denna praxis byggde på en tolkning av förarbetena till regeringsformen (*SAV Informerar* 1/1984, s. 10).

Det bör framhållas att jurister är oeniga om huruvida regeringsformen tillåter positiv särbehandling som går utöver det särskilda beaktandet av jämställdheten. Tvisteämnet gäller regeringsformens krav på sakliga grunder vid tjänstetillsättningar. I en grundlagskommentar av Gustaf Petré och Hans Ragnemalm (1980, s. 288) framhålls att villkoret för positiv särbehandling är att de sökandens meriter är någorlunda likvärdiga, annars bryter man mot regeringsformens krav om att förtjänst och skicklighet skall vara utslagsgivande. Denna tolkning motsägs dock av professor Lotta Westerhäll som i en artikel i *Svensk Juristtidning* (1987 s. 200) hävdar att skillnaden i kompetens får vara större. Hur stor skillnaden enligt henne får vara framgår dock inte.

Rättsläget beträffande villkoren för positiv särbehandling är mycket oklart. Enligt regeringsformen skall statliga tjänster tillsättas på sakliga grunder varmed främst avses "förtjänst och skicklighet" (RF 11 kap. 9§). Även jämställdhetsaspekten kan anses vara en saklig grund. Jämställdhetsaspekten tillåts dock få avgörande betydelse enbart då skillnaden i kompetens i stort sett är försumbar. Frågan är hur stor skillnad i kompetens som kan accepteras av jämställdhetsskäl vid tjänstetillsättningar. Var går gränsen för den tillåtna skillnaden i kompetens mellan den som får en tjänst genom positiv särbehandling och den som rangordnas högst bland de sökande? Frågan blir särskilt aktuell i samband med tillsättningar av Thamprofessorerna. Är det tillåtet att tillsätta en professur med en sökande som förklaras

professorskompetent, men som rangordnas sist av alla sökande? Räcker det, som Tham påstått, med *tillräcklig* kompetens eller är den *relativa skillnaden* mellan de sökande avgörande? Vad innebär egentligen regeringsformens krav på "sakliga grunder, såsom förtjänst och skicklighet" (RF 11 kap. 9§)?

Sakliga grunder för tjänstetillsättning sammanfaller inte med individens lämplighet för tjänsten i fråga. Individens lämplighet för en tjänst beskrivs i JämL i termer av *sakliga förutsättningar* varmed avses förtjänst och skicklighet (Laurén och Lavén 1992 s. 154). Begreppet sakliga grunder i regeringsformen innefattar både individens kvalifikationer och andra hänsyn, t.ex. arbetsmarknadspolitiska skäl eller jämställdhetskäl (Petrén och Ragnemalm 1980, s. 288). Det rättsliga problemet består i att ange en gräns för hur stor betydelse som får tillmätas andra sakliga grunder än förtjänst och skicklighet.

Enligt den nya högskoleförordningen finns en gräns för den tillåtna kompetensskillnaden vid positiv särbehandling: "Positiv särbehandling får dock inte tillämpas om skillnaden mellan personernas kvalifikationer är så stor att tillämpningen skulle stå i strid med kravet på saklighet vid tillsättningen." (SFS 1995:944, 4 kap. 15 a§). Enligt denna formulering blir *den relativa kompetensen* avgörande. Men fortfarande är det oklart hur skillnaden i kompetens mäts. Jämför man rangordning eller ser man en absolut skillnad i kompetensnivå?

Oavsett hur man mäter skillnaden i kompetens innebär kravet på saklighet vid tjänstetillsättningar, att det alltid är en öppen fråga huruvida tjänstetillsättningar där positiv särbehandling är tillåten faktiskt resulterar i att tjänsten tillsätts med en person från det "underrepresenterade könet". Det är teoretiskt möjligt att alla de s.k. Thamprofessorerna går till män (Lundström 1995c).

Kvotering

Om man vill ha garantier för att en viss andel tjänster går till kvinnor bör man tillämpa *kvotering* i stället för positiv särbehandling. Kvotering innebär att man bestämmer att en tjänst bara kan tillsättas av någon som tillhör en viss kategori, t.ex. män, kvinnor eller invandrare. Syftet kan vara att en viss kvot av arbetstagare på en viss arbetsplats skall tillhöra ett viss kategori. Positiv särbehandling innebär däremot att individer som tillhör en viss kategori ges företräde i *konkurrens* med individer som inte tillhör denna kategori. Utfallet av positiv särbehandling är inte givet. Vid kvotering tillämpas inte positiv särbehandling (SOU 1990:41, s. 218). Snarare låter man individer ur den kategori som kvoteras in, konkurrera fritt med varandra, medan individer som inte tillhör kategorin i fråga hindras från att konkurrera om tjänsten.

Kvotering och positiv särbehandling kan möjligen kombineras, så att den positiva särbehandlingen upphör när en viss kvot av en viss kategori är uppfylld. En rekommendation i den riktningen föreslås i "jämställdhetspropositionen". Tanken är att positiv särbehandling av kvinnor kan upprepas till dess att de utgör minst 40 procent av lärare och forskare inom högskolan (prop. 1995:164, s. 37). Men denna målsättning är, i strikt mening, inte föreskriven i jämställdhetslagen. Målsättningen med positiv särbehandling är att minska direkt eller indirekt könsdiskriminering. Huruvida en minskad könsdiskriminering leder till könsbalans beror på vilka yrkesval enskilda män och kvinnor gör.

Korrigerig av diskriminering?

Positiv särbehandling innebär inte att bedömningen av de sökande *ändras*, utan att den som befanns mindre kompetent får företräde framför en mer kompetent. Därför kan inte positiv särbehandling likställas med direkt *korrigerig* av förväntad negativ diskriminering. Om man tror att merit-

värderingen bygger på könsdiskriminering och *därför* låter en person av ett visst kön få företräde tillämpas inte positiv särbehandling i strikt mening. Positiv särbehandling innebär ju per definition att den som får företräde är *sämre* meriterad. Om man låter en person som faktiskt blir missbedömd få företräde därför att vederbörande *egentligen* är bättre meriterad intervenerar man i ett tillsättningsförfarande i syfte att skipa rättvisa, dvs. att förhindra diskriminering.

I debatten om Thamprofessorerna förde man ofta fram argument för positiv särbehandling, vars egentliga innebörd är att man vill tillsätta den som är bäst, eller lika, meriterad (se Tham i SvD 3/5 1995). En positiv särbehandling som bygger på en allmän misstro mot en tillsättningsprocedur, innebär egentligen inte att man tillämpar positiv särbehandling på det sätt som lagen föreskriver, utan att man förhindrar en bedömning som skulle innebära diskriminering. När utbildningsministern hävdar att professorer "skräddarsys" för män (SvD 3/5 1995) påstår han att det förekommer indirekt könsdiskriminering i lagens mening. Om så är fallet är det arbetsgivarens, dvs. statens, *skyldighet* att vidta åtgärder så att könsdiskrimineringen upphör. Men den åtgärd som JämL föreskriver i ett sådant fall är inte positiv särbehandling, utan en förändring av tillsättningsförfarandet så att den indirekta diskrimineringen upphör. Åtgärder i den riktningen måste omedelbart vidtas, enligt JämL.

De som försvarar positiv särbehandling menar ofta att det som synes vara positiv särbehandling egentligen är en rättvis behandling. I så fall skulle det inte handla om positiv särbehandling i lagens mening. Avgörande är vilket meritvärderingssystem man utgår från. Om statsmakten vill beivra diskriminering som beror på ett felaktigt meritvärderingssystem, är den naturliga åtgärden att ändra meritvärderingssystemet. Men om man hävdar att det är svårt eller omöjligt att komma åt tillsättningsbeslut som är "insvepta i osynliga trådar som skapats av det nuvarande, starkt manligt dominerade, vetenskapssamhället" (Tham i Expressen

18/4 1995), kan det var mer ändamålsenligt att direkt inter-
venera i tillsättningsförfarandet för att korrigera diskrimi-
nerande bedömningar. En sådan åtgärd är dock, ur stats-
maktens synvinkel, inte uttryck för positiv särbehandling,
utan för en korrigerings av ett orättvist meritvärderingssys-
tem. (Om åtgärder mot konkret diskriminering inte kan
vidtas på grund av att diskrimineringen är "osynlig", frågar
man sig hur det är möjligt att konstatera att det förekommer
diskriminering.)

Om regeringen saknar förtroende för universitetens till-
sättningsprocedurer, är hela idén med positiv särbehandling
punkterad. När man hävdar att villkoret för positiv särbe-
handling är att den sökande har "tillräcklig kompetens",
måste man naturligtvis också utgå från att den bedömning
som gjorts är riktig. Men om man inte litar på det meritvär-
deringssystem som säger att någon är sämre meriterad, kan
man inte heller lita på att samma meritvärderingssystem
kan visa att någon har "tillräcklig kompetens".

Positiv särbehandling – i lagens mening – förutsätter en
korrekt bedömning av de sökande. Man måste dels konstate-
ra att en sökande är sämre meriterad än någon annan, dels
konstatera att denne sökande är tillräckligt meriterad för
att fullgöra sitt arbete. Om statsmakterna hävdar att ett rå-
dande meritvärderingssystem är generellt könsdiskrimine-
rande kan man inte tillämpa positiv särbehandling enligt
detta system, eftersom man inte vet huruvida någon är mind-
re, men tillräckligt, kompetent. Ett orättvist meritvärde-
ringssystem ger ingen kunskap om individernas egentliga
meriter. Man handlar i blindo om man låter ett felaktigt me-
ritvärderingssystem styra tjänstetillsättningar – även de
som innebär positiv särbehandling. Det är något motsägelse-
fullt i att statsmakterna uttalar en stark misstro mot ett me-
ritvärderingssystem, samtidigt som de vill tillämpa en åtgärd
som förutsätter att det är riktigt.

Det bör dock understrykas att JämL inte ger statsmakten
rätt att beivra könsdiskriminering genom att ändra merit-

värderingsnormer som har stöd i en författning eller i en praxis som gäller inom en verksamhet (Laurén och Lavén 1992, s. 152). Inom högskoleområdet finns i huvudsak två typer av meriteringsgrunder: vetenskaplig och pedagogisk skicklighet. Den politiska makten har hittills inte lagt sig i vare sig de generella normer som styr bedömningen av vetenskaplig och pedagogisk skicklighet eller enskilda bedömningar enligt dessa kriterier. Bedömningen av en sökandes yrkeskompetens är förbehållen professionen i fråga. Statsmakten har angett befordringsgrunder, men inte tagit ställning till en bedömning enligt dessa befordringsgrunder. Däremot har statsmakten både rätt och skyldighet att vidta åtgärder om de befordringsgrunder som den anger inte respekteras. Generellt gäller att alla statliga myndigheter skall iakttäta objektivitetsprincipen vid tjänstetillsättningar, dvs. "saklighet och opartiskhet" (RF 1 kap. 9§). Könsdiskriminering är ett exempel på brott mot denna princip. Men förekomsten av könsdiskriminering förutsätter att det finns ett meritvärderingssystem som grundas på saklighet och opartiskhet. Om ett meritvärderingssystem är könsdiskriminerande strider det mot både regeringsformen och JämL.

Regeringen tycks blanda ihop två typer av oegentligheter i sin kritik av universitetens bedömning av kvinnliga forskare: felaktiga bedömningar enligt vissa kriterier och felaktiga kriterier. Å ena sidan hävdar man att kvinnor ofta diskrimineras i den meningen att de gällande kriterierna inte tillämpas på ett sakligt sätt (jfr Wennerås och Wold 1995). Innebörden av denna kritik är att kvinnor missbedömts enligt de kriterier som gäller och bör gälla för vetenskaplig och pedagogisk skicklighet. Å andra sidan hävdar man att kriterierna på vetenskaplig och pedagogisk skicklighet i grunden bygger på "manliga värderingar" och ett "manligt tolkningsföreträde". Den senare kritiken innebär att regeringen underkänner de bedömningskriterier som styr tjänstetillsättningar utifrån en föreställning om vad som *egentligen* är vetenskaplig och pedagogisk skicklighet. Därmed ger man sig

in en professionell normgivningsfråga, vilket är främmande för svensk förvaltningstradition (Söderlind och Petersson 1988, s. 24f).

Diskrimineringsbegreppet

Diskriminering är, per definition, en orättvisa. Därmed förutsätter diskriminering att det finns en norm som säger vad som är orättvist. Beivrande av könsdiskriminering bygger på den moraliska premissen att kön *inte* bör påverka behandlingen av människor. Saknas det en norm som stadgar likabehandling är det meningslöst att tala om könsdiskriminering. Könsdiskriminering innebär att individers kön tillmäts en betydelse på ett sätt som strider mot ett visst normsystem, t.ex. FN:s mänskliga rättigheter eller gällande rätt i Sverige.

Det diskrimineringsbegrepp som används i förarbetena till 1980 års JämL är *individrelaterat* – inte *grupprelaterat*. Lagen är till för att skydda individer mot könsdiskriminering vid tjänstetillsättningar: ”Valet skall göras mellan de två sökandena som individer och inte som kvinna och man” (prop. 1978/79:175, s. 41). Den grundläggande innebörden i begreppet jämställdhet är *frånvaro av könsdiskriminering*.

I lagens förarbeten avvisas ett kollektivistiskt diskrimineringsbegrepp. Regeringen anslöt sig till jämställdhetskommitténs uppfattning att *inte* ”låta diskrimineringsförbudet som sådant bli ett medel att främja en jämnare fördelning mellan kvinnor och män på arbetsplatserna” (prop. 1978/79:175, s. 41). Detta klargörande är av stor vikt vid tolkningen av jämställdhetsbegreppet. Det är i linje med JämL:s syftesformulering (1§), där lika rättigheter och möjligheter, inte en jämn könsbalans, anges som lagens målsättning.

Konsekvensen av lagens diskrimineringsbegrepp är att den statistiska könsfördelningen på en arbetsplats i sig inte är ett mått på graden av jämställdhet. En ojämn statistisk fördelning mellan män och kvinnor är inte *liktydig* med

könsdiskriminering. Däremot kan en ojämn könsfördelning på en arbetsplats vara ett *indicium* på indirekt eller direkt könsdiskriminering. Att en arbetsplats domineras av ett kön tyder på att det är något som håller tillbaka individer av det andra könet att söka sig dit. Vilken typ av hinder det rör sig om kan man naturligtvis inte veta utan att analysera orsakerna. Könsdiskriminering är en av flera tänkbara förklaringar.

Innebörden av det individualistiska diskrimineringsbegrepp som JämL bygger på, är att den individuella rättvisan ställs i fokus. Jämställdhet handlar inte om kollektiv rättvisa mellan "de båda könen". Varje försök att definiera jämställdhet som *liktydigt* med en jämn könsbalans är därmed missvisande. Strängt taget är den statistiska könsfördelningen moraliskt irrelevant ur ett jämställdhetsperspektiv: rättvisan består inte i att män och kvinnor har lika andel eller "representation" på en arbetsplats. Däremot kan könsfördelningens *konsekvenser* vara moraliskt relevanta, nämligen om de påverkar den individuella rättvisan. Enkönade arbetsplatser ökar risken för könsdiskriminering och hindrar individers rörelsefrihet på arbetsmarknaden.

Positiv särbehandling kan därför inte ses som ett medel att korrigera en orättvisa som består i en ojämn könsbalans, utan som ett medel att korrigera framtida individuella orättvisor. Det är härvid viktigt att framhålla att individuella orättvisor inte kan gottgöras med kollektiv rättvisa. Diskriminering av individer kan inte heller kompenseras av positiv särbehandling (försåvitt det inte är samma individ som blir föremål för positiv särbehandling). Det är inte ett könskollektiv som blivit utsatt för en oförrätt – utan en individ. En individ som diskrimineras gottgörs inte av att någon av motsatt kön går samma öde till mötes. Om man betraktar positiv särbehandling som ett sätt att korrigera tidigare diskriminering har man övergått till en kollektiv rättvisepincip som varken har stöd i regeringsformen eller i JämL.

När Agnes Wold och Christine Wennerås (i DN 23/1 1995)

visade att det förekommit könsdiskriminering vid tillsättningen av forskarassistenttjänster inom Medicinska forskningsrådet är detta missförhållande i sig inget argument för positiv särbehandling. Den omedelbara effekten av en sådan åtgärd är ju att fler individer diskrimineras. Det faktum att dessa är av motsatt kön gör inte att rättvisan återställs. Enbart om man ser män och kvinnor som två "fotbollslag" varav det ena drabbats av ett felaktigt domslut, kan man förorda en "kompensationsutvisning" för att skipa rättvisa. Om det finns bevis för könsdiskriminering inom Medicinska forskningsrådet, bör den omedelbara åtgärden bli att stoppa könsdiskrimineringen. Wolds och Wennerås undersökning är i sig ett viktigt exempel på vad som kan göras för att bekämpa könsdiskriminering, nämligen att granska och genomlysa tillsättningsprocedurer – en åtgärd som förmodligen är mycket effektivare än positiv särbehandling. En förutsättning för Wolds och Wennerås slutsatser är att det faktiskt går att mäta meriter på ett könsneutralt sätt. Annars hade det varit meningslöst att tala om könsdiskriminering.

Kan diskriminering balanseras?

I debatten om Thamprofessorerna förekom ofta en kollektivistisk rättvisetanke som utgår ifrån att universiteten befolkas av grupper som står i en grundläggande konflikt med varandra. Ulla Wikander och Anna Rask-Andersson (i *Universen* 5/95) ansåg t.ex. att syftet med Thamprofessorerna var att "balansera den positiva särbehandling och kvotering av män som försiggår öppet och dolt på alla nivåer i samhället" (min kurs.). Könsdiskriminering blir, i detta perspektiv, ett nollsummespel mellan män och kvinnor som kollektiv. Om en kvinna diskrimineras kan rättvisa skipas genom att en man också diskrimineras.

En sådan kompenstationstanke har inget stöd i JämL. Om man utgår från ett individuellt rättviseperspektiv, kan aldrig olika diskrimineringsfall ta ut varandra. Tvärtom – ju

fler som diskrimineras desto större moralisk förlust. Det enda rimliga motivet för positiv särbehandling är att könsdiskrimineringen minskar på lång sikt – inte att korrigera tidigare diskriminering för att nå kollektiv rättvisa. Om man behandlar individer som representanter för könskollektiv handlar man emot JämL, eftersom individers kön blir en relevant egenskap vid tjänstetillsättningar. JämL är, som påpekades i dess förarbeten, en precisering och tillämpning av RF 1 kap. 2§, som föreskriver lika rättigheter för kvinnor och män. Alla åtgärder som bygger på att individer är representanter för ett könskollektiv, saknar stöd i både regeringsformen och JämL.² Inför lagen tillhör vi bara ett kollektiv – medborgarna. ”De båda könen” finns inte, vare sig på universitetet eller ute i samhället. Däremot finns det medborgare och forskare. Jämställdhet innebär att deras kön skall sakna betydelse.

Om man vill argumentera för positiv diskriminering med hjälp av JämL måste man visa att den individuella diskrimineringen på lång sikt minskar till följd av denna åtgärd. Att könsbalansen utjämnas kan ha ett instrumentellt värde för denna målsättning. Könssegregering på arbetsplatser kan vidmakthålla en normbildning som i sig är könsdiskriminerande, vilket drabbar enskilda individer. Det är i detta perspektiv man bör betrakta kravet på en utjämning av könsbalansen på arbetsplatser. Individens chanser att behandlas rättvist ökar. Dessutom kan individen frigöras från sina egna könsfördomar om lämpliga yrkesval.

I förarbetena till 1980 års JämL uttrycks en allmän ambition att förändra ”traditionellt könsrollstänkande”, vilket anses vara en viktig orsak till både direkt och indirekt könsdiskriminering. Lagen kan sägas utgå från en liberal likhetsfeminism, som har både en empirisk och en normativ komponent. Den empiriska komponenten säger att köns-

² JämL utesluter s.k. ”grupptalan” i diskrimineringstvister (SOU 1990:41 s. 352). Kärande kan bara vara individer.

skillnader är i stort sett betydelselösa för individers yrkeskompetens. Den normativa komponenten säger att könskillnader inte bör styra människors yrkesval eller deras uppfattning om sin roll i familje- och samhällsliv. Målsättningen är "könens lika möjligheter, lika rättigheter och lika skyldigheter" (SOU 1990:44, s. 104). Om denna målsättning realiserats kommer män och kvinnor att spridas relativt jämnt inom olika yrkeskategorier, enligt den likhetsfeministiska utgångspunkten.

Könssegregering i arbetslivet är därför ett uttryck för brist på jämställdhet i den meningen att individer utsätts för könsrelaterade hinder i sitt yrkesval (prop. 1990/91:113, s. 59). Ett sådant hinder kan vara individens egna könsfördomar om lämpliga yrkesval – fördomar som kan konserveras om det ena könet dominerar i en viss typ av arbeten. En jämnare könsbalans är därför ett medel att motverka traditionellt könsrollstänkande. Men målsättningen är att öka individers autonomi, inte att nå rättvis representation för "de båda könen".

Den viktigaste paragrafen i JämL är den som ålägger en arbetsgivare att vidta *aktiva* åtgärder för att öka jämställdheten (6§). I detta sammanhang anges ett statistiskt förhållande som ett mått på jämställdhet. Om det på en arbetsplats inte råder en "i huvudsak jämn könsfördelning mellan kvinnor och män", skall arbetsgivaren vid nyanställningar anstränga sig för att få sökande av underrepresenterat kön. Med "jämn könsfördelning" avses att andelen av någotdera könet inte får överstiga 60 procent (prop. 1978/79:175).

40/60-kvoten

Vari består egentligen sambandet mellan jämställdhet och statistisk könsbalans? I JämL:s första paragraf definieras jämställdhet på individnivå; innebörden är lika rättigheter och möjligheter i arbetslivet för män och kvinnor. Men även om vi antar att alla individer både formellt och reellt tillför-

säkras lika rättigheter och möjligheter i arbetslivet, kan en ojämn könsfördelning uppstå. Därför är relationen mellan jämställdhet och en jämn könsfördelning inte självklar. Bara om man gör ett antagande att kön inte spelar någon roll för individers förmåga och intresse att utöva olika yrken, kan jämställdhet antas leda till en jämn könsfördelning. Den statistiska fördelningen är då ett empiriskt *härlett* kriterium på frånvaro av könsdiskriminering. 40/60-kvoten är det utvärderingskriterium som JämL anger för jämställdhet mellan individer.³ En jämn könsfördelning är därmed inte en rättvis princip på kollektiv nivå, utan ett *mått* på uppfyllandet av en rättvis princip på *individnivå*. Den likhetsfeministiska utgångspunkten säger att om människor får välja fritt fördelas män och kvinnor lika inom olika yrken.

En utjämning av könsbalansen kan också, som påpekats, vara ett *medel* att uppnå jämställdhet. Positiv särbehandling skulle kunna motiveras av sådana överväganden. Den utjämning av könsbalansen som är den *direkta* effekten av positiv särbehandling kan dock inte ses som ett kriterium på jämställdhet. I så fall skulle man kunna nå jämställdhet genom en konsekvent genomförd kvotering på alla arbetsplatser. Målet blir då inte frånvaro av diskriminering, utan "jämställd" diskriminering.

Det är viktigt att särskilja den jämna könsbalansens funktion som *mått* på jämställdhet och dess funktion som *medel* till jämställdhet. När man använder könsbalans som medel kan den inte samtidigt vara ett mått på jämställdhet. Effekten av en jämn könsbalans, framkallad genom administrati-

³ 40/60 kvoten ses uttryckligen som ett utvärderingskriterium i ett avsnitt i prop. 1990/91:113. För gymnasieskolan anges följande målsättning med avseende på jämställdhet: "För samtliga studievägar borde gälla att ingetdera könet skall vara representerat med mindre än 40%. / . . / Detta långsiktiga mål ligger väl i linje med principerna i skollagen om allas rätt till utbildning" (s. 42). Här blir sambandet mellan individuell rättvisa och statistisk balans tydligt. 40/60-kvoten är inget mått på kollektiv rättvisa utan på uppfyllandet av principen om "allas rätt till utbildning".

va åtgärder (t.ex. positiv särbehandling), kan bara mätas när dessa åtgärder upphört. Annars gör man medlet till målet, vilket innebär att man frångår den ursprungliga jämställdhetsprincipen; frånvaro av könsdiskriminering.

1992 års jämställdhetslag

Vid årsskiftet 1991/92 trädde en ny jämställdhetslag i kraft (SFS 1991:433). Den innehåller få principiella förändringar jämfört med den tidigare. Den viktigaste nyheten är en skärpning av kraven på aktivt jämställdhetsarbete (3–14§§). Alla arbetsgivare åläggs att upprätta en jämställdhetsplan med konkreta åtgärder för ökad jämställdhet. Dessutom införs en paragraf som förbjuder trakasserier till följd av anmälan om könsdiskriminering eller till följd av ett avvisande av sexuella närmanden (22§). (Sexuella trakasserier är generellt förbjudna i brottsbalken.)

Lagens syftesformulering (1§) är densamma som tidigare, men en viktig formulering tillfogas: "Lagen siktar till att förbättra främst kvinnornas villkor i arbetslivet." Att förbättringen av kvinnors villkor prioriteras innebär dock inte att lagen inte längre skulle vara könsneutral. Förändringen i syftesformuleringen speglar bara lagstiftarens betoning av att kvinnor i högre grad än män utsätts för diskriminering i arbetslivet och att förbättringen av kvinnors situation därför är mer angelägen från jämställdhetssynpunkt. Lagen är fortfarande till för att skydda alla medborgare från könsdiskriminering. Men i propositionen finns formuleringar som antyder föreställningen om en kollektiv intressekonflikt mellan män och kvinnor. Kvinnoförtryck anses bero på den "manliga normen och den manliga överordningen" (prop. 1990/91:113, s. 7).

Könsspecifika intressen betonas mer jämfört med förarbetet till den tidigare lagen. Folkpartiregeringen framhöll den individuella rättviseaspekten i jämställdhetsmålet. Det är

knappast förvånande att en socialdemokratisk regering anlägger ett mer kollektivistiskt perspektiv. Men förskjutningen i kollektivistiskt riktning speglar också en förändring i kvinnorörelsen. På 70-talet stod kampen för lika rättigheter i förgrunden. På 90-talet läggs större tonvikt på att förändra maktbalansen till kvinnors förmån (Hultman 1995).

Denna målsättning återfinns också i regeringspropositionen: "Jämställdhet handlar om sociala och samhälleliga relationer mellan kvinnor och män och om arbets- och maktfördelningen mellan könen" (prop. 1990/91:113, s. 7). Kvinnors "representation" i politiskt valda organ och i statliga styrelser och nämnder sägs vara en viktig jämställdhetsfråga. Med stöd av *Maktutredningen* (SOU 1990:44) framhålls att jämställdhet "handlar om att ytterligare förskjuta maktbalansen mellan könen till kvinnornas förmån" (prop. 1990/91:113, s. 7).

Som argument för jämställdhet återopas ibland demokratiens princip: "En kvinnorepresentation i beslutande organ som står i proportion till kvinnornas andel av befolkningen är också en viktig demokratifråga" (prop. 1990/91:113, s. 45). Det tycks som om regeringen vill återropa en princip om rättvis politisk representation. Ett annat argument är att en ökad "kvinnorepresentation" i politiska församlingar ger "bättre och bredare beslutsunderlag i olika samhällsfrågor" (prop. 1990/91:113, s. 45). Det bör dock understrykas att JämL fortfarande inte omfattar politisk representation, utan enbart arbetslivet. Kopplingen mellan demokrati och jämställdhet i propositionen uttrycker bara en allmän målsättning för jämställdhetspolitiken.

I propositionen inskräps också att ökad jämställdhet förutsätter en förändring av "traditionella könsroller", vilket därför är ett viktigt mål med JämL. Statsmakten vill stimulera individer av båda könen till yrkesval som motverkar könssegregationen på arbetsmarknaden. Utbildningspolitiken och familjepolitiken är viktiga instrument. Ökad jämställdhet kopplas till en förändring av den traditionella an-

svarsfördelningen inom familjen. Föräldraförsäkringens utformning, med en eventuell "pappamånad", ses som ett instrument för att dels göra arbetsfördelningen mer rättvis, dels ge "stora vinster för männen, bl.a. i form av en djupare kontakt med barnen" (prop. 1990/91:113, s. 7).

Jämställdhet beskrivs ofta i termer av maktbalans mellan "de båda könen". Män och kvinnor antas representera två olika värdesystem – ett "manligt" och ett "kvinnligt". Regeringen framhåller att de *aktiva* åtgärderna för att öka jämställdheten inte tar sikte på att skydda den enskilde arbetstagaren, utan att "bryta den könsuppdelade arbetsmarknaden" (prop. 1990/91:113, s. 58). Men denna målsättning betonas redan i förarbetena till 1980 års JämL (prop. 1978/79:175, s. 78 f). I det stora hela är lagen från 1992 identisk med lagen från 1980. De kollektivistiska tankegångarna preciseras inte. Medborgarrätten är fortfarande grunden för jämställdhetsprincipen. Det individrelaterade diskrimineringsbegreppet revideras inte och därmed inte heller jämställdhetsbegreppet sin innebörd. Lagens syfte är att motverka könsdiskriminering av individer i arbetslivet.

Innebörden i gällande jämställdhetslag kan sammanfattas i följande punkter:

1. Lagen är könsneutral.
2. Lagen gäller enbart arbetslivet.
3. Lagen syftar till att tillförsäkra män och kvinnor lika rättigheter och utvecklingsmöjligheter inom arbetslivet (vilket är innebörden av begreppet jämställdhet inom arbetslivet).
4. Om det på en arbetsplats inte föreligger en i huvudsak jämn könsbalans åligger det arbetsgivare att bedriva ett aktivt jämställdhetsarbete.
5. Arbetsgivare har rätt, men inte skyldighet, att använda sig av positiv diskriminering om den är ett led i främjandet av jämställdhet.

Jämställdhetspolitikens allmänna målsättningar

Jämställdhetspolitikens målsättningar går utöver JämL:s tillämpningsområde. Lagen är bara ett av flera instrument för att öka jämställdheten. En jämställdhetsaspekt kan läggas på alla politikområden. Generellt kan man säga att jämställdhetspolitiken syftar till att eliminera orättvisor som drabbar individer på grund av kön. Rättvisemålet är övergripande. Men ofta hänvisas också till den *nytta*, på både samhälls- och individnivå, som blir följderna av ökad jämställdhet.

Den grundläggande rättvisepincipen gäller på individnivå, men även grupprelaterad rättvisa åberopas i förarbetena till gällande JämL. Kvinnor antas utgöra en intressegemenskap som har rätt till proportionell "representation". På ett oklart sätt förskjuts jämställdhetsprincipen till att gälla en balans mellan två kollektiva särintressen. JämL:s bokstav bygger dock fortfarande på en individualistisk rättvisepincip. Varken regeringsformen eller JämL ger något stöd för en kollektivistisk jämställdhetstanke som åsidosätter medborgarrätten. De motiv som formulerades i förarbetena till 1980 års JämL har inte avvisats eller uttryckligen reviderats. Jämställdhetspolitikens mål utgår fortfarande från en individualistisk frigörelsetanke som vilar på medborgarrätten. Men den formella rättvisan är inte tillräcklig; kvinnor skall påverkas att faktiskt utnyttja de rättigheter som de tillförsäkras.

De kollektivistiska rättvisepinciper som formuleras är vaga. Någon konflikt mellan individ och kollektiv diskuteras inte. Målet är fortfarande att maximera och rättvist fördela individers möjligheter att förverkliga sina livsplaner (jfr Rothstein 1994). Syftet är att eliminera ojämlikheter som beror på kön – både i biologisk och social bemärkelse. Regeringen framhåller att målen för 90-talets jämställdhetspolitik står fast: "Det innebär att kvinnor och män skall ha samma rättigheter, skyldigheter och möjligheter inom alla väsentliga områden i livet. Omkring dessa övergripande mål råder det politisk enighet" (prop. 1990/91:113, s. 6).

2. Vad innebär jämställdhet?

Jämställdhet som begrepp är inte entydigt.
Prop. 1994/95:164, s. 12

Det måste anses som mycket allvarligt att regeringen, den högsta verkställande makten, anser att jämställdhetsbegreppet är vagt. Det är ännu allvarligare att delar av den dömande makten med uppgift att tillämpa både regeringsformen och JämL menar att jämställdhetsbegreppet inte ges en klar innebörd i någon av dessa lagar. Regeringsrådet Gustaf Petrén menade i sitt yttrande i lagrådet (22/2 1979) att propositionen om den nya regeringsformen saknar en klar definition av jämställdhet (prop. 1978/79:17, s. 168). Till samma slutsats kommer kammarrättslagmannen Margit Kärrström i sin utredning *Tio år med jämställdhetslagen* (SOU 1990:41, s. 221).

Om varken politiker eller jurister vet vad jämställdhet egentligen betyder är det naturligtvis mycket oroväckande – både från demokratisk synpunkt och från rättssäkerhets-synpunkt. Oklarheten i begreppet ställer också politiken inför ett rationalitetsproblem. Vilka åtgärder skall väljas för att nå vilket mål? Oenighet om jämställdhetsprincipens innebörd skapar moraliska, juridiska och implementeringsmässiga problem som ytterst hotar dess demokratiska legitimitet. Jämställdhetspolitikens trovärdighet kräver både en tydlighet i målen och en förståelse för åtgärdernas ändamålsenlighet. En effektiv politik för jämställdhet förutsätter en bred acceptans bland medborgarna de grundläggande principer som åtgärderna bygger på.

Tvetydligheten i jämställdhetsbegreppet gäller främst förhållandet mellan individuell rättvisa och statistisk könsfördelning. Angivandet av ett statistiskt mått på jämställdhet tolkas av många som att det handlar om kollektiv rättvisa. När man säger att ett kön är "underrepresenterat" uppfattas detta ofta som att det finns ett kollektivt subjekt som har rätt till representation i alla samhällssektorer. Den individuella rättvisan riskerar att gå förlorad i en sexistisk balansmetafysik som sätter "könets" närvaro framför individers likabehandling. Individer blir utbytbara representanter för något som statsmakten bestämt att de skall representera.

Oklarheten i jämställdhetsbegreppet kan lätt exploateras i symbolpolitiska syften. Politiker kan frestas att vidta åtgärder som synes öka jämställdheten, men som bara angriper symptomen i stället för grundorsakerna till könsdiskriminering. Särskilt stor risk är det att man administrerar fram en jämnare könsbalans, i stället för att bekämpa både direkt och indirekt könsdiskriminering.

Termen "jämställdhet" introducerades 1975 i samband med FN:s internationella kvinnoår (SOU 1990:44, s. 105). Det fanns ett behov av en term som fokuserade könsrelaterade orättvisor. Begreppet jämlikhet har en bredare innebörd och avser främst ekonomiska och klassmässigt betingade orättvisor. Om ojämlikhet, som beror på könsskillnader, är eliminerade råder jämställdhet. Jämställdhetsbegreppet är normativt i den meningen att det uttrycker en rättvis princip.

Det kan diskuteras om jämställdhet är ett specialfall av jämlikhet. Det beror naturligtvis på vad man lägger in i jämlikhetsbegreppet. Jämställdhet innebär att någon form av jämlikhetsprincip tillämpas på relationen mellan individer av olika kön – en princip som också kan tillämpas på andra kategoriindelningar som klass, etnicitet eller ras. Frånvaro av jämställdhet innebär att en rättvis princip åsidosätts. Men vad är innebörden i denna rättvis princip?

I den allmänna debatten används termen "jämställdhet"

för att beteckna en mängd olika typer av beteenden, relationer och statistiska fördelningar. Allt som innebär att könsrelaterade sociala mönster bryts ryms i jämställdhetsbegreppet. Individer sägs vara jämställda om de frångår traditionella könsroller. En manlig politiker som tar ansvar för hushåll och barnpassning beskrivs som "jämställd". En arbetsplats sägs vara jämställd om det råder statistisk balans mellan män och kvinnor. En politisk församling sägs vara jämställd om "de båda könen" har ungefär lika "representation". Män och kvinnor sägs vara jämställda om de har lika rättigheter och möjligheter i arbetslivet.

Som vi har konstaterat ovan används den sistnämnda formuleringen i JämL. Om vi utgår från lagens definition av jämställdhet råder jämställdhet vid frånvaro av könsdiskriminering. Den diskriminering som beivras gäller individer – direkt och indirekt. Lagen tar fasta på individers rätt till likabehandling. Detta är också den enkla och ganska självklara innebörden i jämställdhetsbegreppet. Men jämställdhet innebär inte bara formell, juridisk likabehandling, utan också en faktisk eliminering av könsrelaterade orättvisor. Oavsett om det gäller formell eller reell rättvisa, är det dock fråga om individuell rättvisa. Åtgärder som tar fasta på strukturella orättvisor behöver inte grundas på en föreställning om kollektiv rättvisa. Förtryckande strukturer drabbar bara individer.

Med den amerikanske statsvetaren Douglas Raes ord kan man säga att den rättvisa som åsyftas är "individrelaterad" och inte "grupprelaterad" (Rae 1981). Ett exempel på rättvisa i den senare meningen skulle vara att definiera jämställdhet som lika genomsnittlig inkomst för män och kvinnor; den individuella lönesättningen skulle därmed bli moraliskt irrelevant. Alla principer som stipulerar en viss statistisk fördelning av män och kvinnor med avseende på en variabel innebär "grupprelaterad rättvisa". Däremot kan, som påpekats, individrelaterad rättvisa antas *ge upphov* till vissa statistiska fördelningar mellan grupper. En viss statistisk för-

delning mellan grupper används då som ett *härlett* mått på individuell rättvisa (Rae 1981, s. 77).

Vilken *individuell* rättvisa avses egentligen? Svaret är att det beror på. Jämställdhet avser inte en viss typ av rättvisa, utan alla former av *könsneutral* rättvisa. Jämställdhet innebär att normativa principer – rättsliga och moraliska – skall gälla lika för män och kvinnor. Jämställdhet handlar inte bara om rättigheter, utan också om plikter och skyldigheter. Grundprincipen är likabehandling med avseende på kön.⁴

På en grundläggande nivå innebär jämställdhet en konsekvent genomförd universalism med avseende på kön. I regeringsformens mening är jämställdhet en upprepning av medborgarrättens princip likhet inför lagen. Innehållet i universella principer varierar dock i olika samhällsområden. Jämställdhetsbegreppet är, liksom begreppet universalism, tämligen tomt på moralisk substans. Att alla behandlas lika säger inget om i vilket avseende de behandlas lika. Ett koncentrationsläger kan sägas vara "jämställt" om man inte gör skillnad på män och kvinnor.

Den engelska översättningen av "jämställdhetskommitté" i *Uppsala universitets katalog 1995* är "Equal Opportunity Committee" (Kommittén för lika möjligheter). Den anknyter till JämL:s syftesformulering som stipulerar lika rättigheter och möjligheter. Douglas Rae hävdar att principen om "lika möjligheter" ofta avser två oförenliga principer, dels "lika framtidsutsikter", dels "lika medel". Den första principen innebär att "två personer, j och k, har samma möjligheter att nå x om sannolikheten för båda att nå x är lika". Den andra innebär att "två personer, j och k, har samma möjlighet att nå x, om båda har samma medel att nå x" (Rae 1981, s. 81).

⁴ I sin klassiska analys av rättighetsbegreppet i boken *Fundamental Legal Conceptions* från 1919 delar W. N. Hofeldt in begreppet i fyra element: kravrättigheter, friheter, kompetenser och immuniteter (se Simmonds 1989, s. 136). Alla dessa komponenter i rättighetsbegreppet är relevanta ur ett jämställdhetsperspektiv. Principen är helt enkelt att varje rättighet skall vara könsneutral.

Ett exempel på principen om lika framtidsutsikter är ett lotteri där alla har en lott. Exempel på den andra principen om lika medel är tävlingar och spel på lika villkor. Jämlikhet handlar ofta, som Rae påpekar, inte om lika chans att nå x , utan om att legitimera ojämlika chanser att nå x , genom att utesluta ojämlikheter med avseende på vissa resurser och legitimera ojämlikheter med avseende på andra resurser (Rae 1981, s. 66). Ojämlikhet med avseende på förmögenhet bör, enligt en viss jämlikhetsprincip, inte få avgöra fördelningen av högre utbildning. Däremot förbjuder inte en jämlikhetsprincip att ojämlikhet i intelligens bestämmer fördelningen av högre utbildning.

Jämställdhetspolitiken går generellt ut på att neutralisera individens kön som en resurs. Om det förekommer könsdiskriminering sker en ojämlik fördelning av värden på grundval av individers könstillhörighet. Om det däremot sker en ojämlik fördelning på grund av t.ex. prestation eller behov, strider inte detta mot kravet på jämställdhet – även om prestation eller behov samvarierar med kön. Jämställdhet innebär att en *moraliskt irrelevant* skillnad, dvs. kön, neutraliseras.

Jämställdhet och orättvisa

Jämställdhet innebär inte frånvaro av könsneutrala orättvisor. Individer kan behandlas orättvist enligt en viss princip som inte har med kön att göra och samtidigt vara jämställda. Man kan säga att jämställdhet definieras negativt, dvs. som *frånvaro av en viss typ av orättvisa*. En man och en kvinna som t.ex. utsätts för samma ras- eller klassmässiga diskriminering är jämställda.

Det uppmärksammade fallet med den påstådda könsdiskrimineringen i lönesättningen för barnmorskor i Landstinget i Örebro län (som JämO anmält till Arbetsdomstolen) aktualiserar jämställdhetsprincipens förhållande till andra

rättvisprinciper. JämO åberopar en arbetsvärdering som stöd för att barnmorskor utför ett arbete som är lika mycket värt som en sjukhusingenjör. Följaktligen bör en barnmorska ha samma lön som sjukhusingenjören, hävdar JämO. Eftersom barnmorskan är kvinna och sjukhusingenjören man, drar JämO slutsatsen att det föreligger könsdiskriminering. Men den enda säkra slutsats man kan dra är att barnmorskor diskrimineras – inte att kvinnor diskrimineras. Förutgången är att lika arbete skall ge lika lön. Den principen gäller dock inte på svensk arbetsmarknad.

Könsdiskriminering med avseende på lönesättning innebär att individens kön bestämmer lönen. Men frånvaro av könsdiskriminering innebär inte att andra rättvisprinciper följs, t.ex. lika lön för lika arbete. Olika lön för samma arbetsinsats strider inte mot de principer som gäller för lönesättning på den svenska arbetsmarknaden. Lönen sätts enligt avtal mellan arbetsgivare och arbetstagare. Lönenivån bestäms främst av tillgång och efterfrågan på arbetskraft. Att vissa män tjänar mer än vissa kvinnor trots att de utför samma arbetsinsats är inte mer orättvist än att vissa män får större lön än andra män trots samma arbetsinsats. Avgörande är om könstillhörigheten varit avgörande för lönesättningen. Problemet är att det inte finns några manliga barnmorskor, vilket gör att den relevanta jämförelsen inte kan göras. Utan att ta ställning till om det föreligger könsdiskriminering i detta fall, kan man konstatera att det är risk att jämställdhetsprincipen blandas ihop med andra rättvisprinciper. Om sjukhusingenjören varit en kvinna hade inte JämO tagit upp fallet, trots att principen om lika lön för lika arbete inte tillämpas. Fallet visar att jämställdhet kan innebära ett accepterande av könsneutrala orättvisor (om man anser att rättvisa innebär lika lön för lika arbete).

Den (f.d.) libertarianske filosofen Robert Nozick skiljer mellan två typer av rättvisprinciper. *Historiska* rättvisprinciper tar bara hänsyn till att en viss procedur har följts. *Sluttillståndsprinciper*, å andra sidan, ser till utfallet av en

viss procedur, t.ex. jämlikhet i fördelning. (Nozick 1984, kap. 7). Dessutom skiljer han mellan mönstrade och omönstrade rättvisepprinciper. En mönsterprincip innebär att en fördelning av en nyttighet "matchas" mot en mätbar storhet hos individen. Principen lika lön för lika arbete är exempel på en mönstrad historisk princip. Principen om lön efter avtal är exempel på en omönstrad historisk princip. I en marknadsekonomi bör fördelningen av nyttigheter ske enligt en omönstrad historisk princip, hävdar Nozick. Fördelningen mellan individer är moraliskt irrelevant. Rättvisan består i att hålla avtal, inte i utfallet av avtalet.

Man kan naturligtvis ifrågasätta denna rättvisepprincip, men den är inte oförenlig med jämställdhet. Tvärtom – den förutsätter en universell, könsneutral rätt att sluta kontrakt. Om kontraktsrätten anses vara ofördelaktig för kvinnor måste man byta rättvisepprincip, vilket även kräver åtgärder mot marknadsrelaterade orättvisor *mellan kvinnor*. Men då har man tillämpat jämställdhetsprincipen på en annan princip – lika lön för lika arbete. Om man är konsekvent kan inte denna princip bara tillämpas då män har högre lön än kvinnor trots att de utför samma arbete. Vari består rättvisan om bara vissa kvinnor, men inte andra, får lön efter arbetsinsats? (Jfr Nycander 1996.) Exemplet visar hur ett krav på jämställdhet "spiller över" i en annan rättvisepprincip, vars genomförande kräver en långtgående omfördelning bland kvinnor (jfr Walzer 1983).

Enligt SAF leder en lagstadgad rätt till lika lön för lika arbete till en effektivitetsförlust i hela ekonomin – en förlust som slår mot hela samhällets välfärd (Myrdal 1996). Utan att ta ställning till riktigheten i detta påstående kan man konstatera att även SAF:s lönefilosofi riktas mot könsdiskriminerande lönesättning. Priset på arbetskraft skall, enligt den rena marknadsteorin bestämmas av tillgång och efterfrågan – inte av det kön som arbetstagaren har. Alla former av diskriminering är ekonomiskt ineffektiva i det långa loppet. Men frånvaro av lönediskriminering innebär inte från-

varo av andra ekonomiska orättvisor, som i genomsnitt kan slå hårdare mot kvinnor än mot män. Dessa problem måste då definieras på ett annat sätt än som ett jämställdhetsproblem, eftersom könsdiskriminering inte är den avgörande orsaken. Snarare är det fråga om en klassrelaterad orättvisa.

När Agneta Stark (1994) kräver ”hela lönen” för kvinnor är detta inte ett krav på lika lön för lika arbete i allmänhet, utan ett krav på *könsneutral lönesättning*, vilket kan ske inom ramen för en marknadsmässig lönesättning. Tanken är att kvinnors arbete skall värderas på *samma sätt* som mäns. Men därav följer inte att en kvinna skall ha samma lön som en man trots att de utför samma arbete, lika lite som att en kvinna skall ha samma lön som en annan kvinna när de utför samma arbete. Lönen mellan arbetstagare kan variera trots att de anses utföra ett likvärdigt arbete, om marknadskrafterna bestämmer lönen. Av kravet på ”hela lönen” följer inte heller att hälften av den totala summan av löneutbetalningar skall tillfalla kvinnor.

Jämställdhet innebär att kön inte skall finnas med i någon rättvis princip som gäller relationen mellan individer – vilken den än är. Men jämställdhetsprincipen föreskriver inte *vilken* princip som skall gälla. Problemet är att kön ofta samvarierar med andra orättvisor. Risken är därför att man undviker att ta itu med dessa orättvisor om man bara ser till könsdimensionen. Orättvisor mellan könen blir viktigare än orättvisor inom könen. Rättvisa könsandelar blir viktigare än rättvisa gentemot *enskilda* kvinnor och män.

Jämställdhet och könsfördelning

Jämställdhet är inte en rättvis princip som gäller *könsandelar*. Det är bara individer som kan vara föremål för en jämställdhet. Om vi likställer jämställdhet med könsbalans blir ”de båda könen”, inte enskilda kvinnor och män, mottagare

av rättvisa. Om könsfördelningen av en nyttinghet (t.ex. makt eller inkomst) görs till huvudmål, riskerar individer att bli systematiskt könsdiskriminerade (positivt eller negativt).

Det finns skäl att närmare försöka reda ut förhållandet mellan jämställdhet och könsbalans. I sitt remissvar på förslaget till 1980 års JämL ansåg lagrådet att begreppet jämställdhet är oklart. Men samtidigt hävdades att jämställdhet inte råder på en arbetsplats om andelen av det ena könet inte uppgår till minst 40 procent (prop 1978/79:175, s. 168). Relationen mellan jämställdhet och en jämn könsfördelning diskuterades dock inte närmare. Det som vållar problem i grundlagstolkningen, liksom i tolkningen av JämL, är relationen mellan jämställdhet och statistisk könsfördelning. Av det faktum att det finns en motsättning mellan lika rättigheter och en jämn könsbalans, dras slutsatsen att jämställdhetsbegreppet är oklart.

Ur rättssäkerhetsynpunkt är detta djupt otillfredsställande, eftersom JämL tillåter könsdiskriminering om det anses främja jämställdheten. Om individer könsdiskrimineras i detta syfte, måste det stå utom allt tvivel att regeringsformen följs, dvs. att jämställdheten faktiskt ökar till följd av att individer diskrimineras. Annars kränks individens grundlagsfästa medborgarliga rättigheter.

Begreppets oklarhet är dock överdriven. Det borde inte råda någon tvekan om att jämställdhet avser en fullständig medborgarrätt och ett krav på likabehandling oberoende av kön. Jämställdhet innebär *frånvaro av könsdiskriminering* av medborgare. Kravet följer av regeringsformens krav på att det "allmänna skall tillförsäkra män och kvinnor lika rättigheter" (RF 1 kap. 2§). Som påpekats i föregående kapitel är jämställdhetslagens krav på lika möjligheter för män och kvinnor i arbetslivet en tillämpning av jämställdhetsprincipen inom arbetslivet. Eftersom diskriminering ges en individrelaterad innebörd är även jämställdhetsbegreppet individrelaterat. Att jämställdhet skulle gälla en relation mellan två könskollektiv måste anses uteslutet. Regeringsformen

erkänner inte förekomsten av två könskollektiv som rätts-
subjekt.

Det som är oklart är inte jämställdhetsbegreppet, utan villkoren för att bryta mot kravet på jämställdhet. Vad innebär det att "främja jämställdheten"? Om jämställdhet betyder frånvaro av könsdiskriminering, innebär "främja jämställdheten" helt enkelt att könsdiskrimineringen minskar. Begreppsförvirringen uppstår när jämställdhetsbegreppet används vid en jämförande utvärdering av olika könsfördelningar, dvs. när man övergår från att värdera individers behandling enligt regler till att värdera *utfall* av dessa regler. I moralfilosofiska termer kan man säga att det finns en konflikt mellan regeletik och konsekvensetik i jämställdhetsprincipen. Men därav följer inte att jämställdhetsbegreppet är oklart. Oklarheten gäller i vilka fall det är tillåtet att bryta mot jämställdhetsprincipen i syfte att öka jämställdheten. Hur skall offer i nuet vägas mot maximering i framtiden?

Alla värden kan definieras i termer av *mål* eller *restriktioner* för mänskligt handlande (Nozick 1984, s. 30). Detta gäller även rättigheter, t.ex. äganderätten eller rätten till liv. Rätten till liv kan innebära ett absolut förbud mot att döda. För en pacifist är det alltid fel att döda. Men rätten till liv kan också anses kräva att man dödar människor genom dödsstraff eller i självförsvar. Rättighetsefterlevnad kan vara en målsättning för politiska åtgärder eller ett hinder för politiska åtgärder (se Lundström 1988). I det förra fallet ingår rättighetsefterlevnad i en konsekvensialistisk kalkyl som medger undantag för dessa rättigheter. Det är i denna avvägning som jämställdhetspolitikens moraliska dilemma finns. Men *begreppet* jämställdhet blir inte oklart på grund av detta dilemma; jämställdhet är frånvaro av könsdiskriminering. Snarare är det avvägningen mellan regel- och konsekvensetik i genomförandet av jämställdhetsmålet som är oklart. Skall individen ges ett absolut skydd mot könsdiskriminering eller skall könsdiskriminering minimeras över tid och antal individer? Är förbudet mot könsdiskriminering en

tvingande regel som gäller oberoende av konsekvenserna?

Både regeringsformen och JämL kan sägas medge "konsekvensialistiska kryphål" som får utnyttjas för att öka jämställdheten. Detta gör skyddet mot könsdiskriminering mycket svagt i förhållande till andra medborgerliga rättigheter. Individens skydd mot könsdiskriminering kan åsidosättas om det kan göras troligt att det bidrar till att könsdiskrimineringen minskar på längre sikt.

Alla rättigheter har undantagsbestämmelser. Det gäller t.ex. tryckfriheten, yttrandefriheten och organisationsfriheten. Tryckfriheten kan inskränkas om det motiveras av rikets säkerhet (Petrén och Ragnemalm 1980, s. 441). Denna typ av undantagsregler är uttryck för att lagstiftaren ser en möjlig *värdekonflikt* mellan rättighetsutnyttjande och *andra* värden. Men undantagsregeln syftar inte till att maximera efterlevandet av den rättighet från vilken undantag medges. Man kan säga att undantagsreglerna inte är självrefererande, utan refererar till överordnade värden.

Den undantagsregel som säger att könsdiskriminering är tillåten om det leder till ökad jämställdhet är mycket speciell. Eftersom jämställdhet definieras i termer av frånvaro av könsdiskriminering är undantagsregeln självrefererande. Regeringsformen uttrycker en princip som har kallats "rättighetsutilitarism" (Nozick 1984, s. 28). Det är tillåtet att kränka individers rättigheter på kort sikt om detta leder till ett ökat rättighetsefterlevande på lång sikt.

En sådan självrefererande konsekvensialism tillåts inte beträffande yttrandefriheten. I så fall skulle det vara tillåtet att kränka yttrandefriheten om man kan visa att det leder till en ökad yttrandefrihet. Medborgerliga fri- och rättigheter uttrycker i allmänhet tvingande regler som skall följas oberoende av konsekvenserna i det enskilda fallet. De har en pliktetisk innebörd som förbjuder konsekvensialistiska överväganden. Syftet med att grundlagsskydda fri- och rättigheter är just att omöjliggöra en politisk bedömning från fall till fall. Rättigheter ger individen ett "trumfkort" gent-

emot statsmakten (Dworkin 1979). De undantag som medges är uttryck för konflikter med andra värden och plikter som staten måste uppfylla gentemot alla medborgare, t.ex. militärt försvar. Det krävs oftast mycket starka skäl för att åsidosätta medborgerliga fri- och rättigheter. Men förbudet mot könsdiskriminering är betydligt lättare att överskrida.

Eftersom förbudet mot könsdiskriminering kan upphävas enligt en undantagsregel, vars villkor för tillämpning är mycket vaga och osäkra, löper medborgarna stor risk att utsättas för laglig diskriminering av skäl som lagstiftaren inte tillåter. Låt oss *hypotetiskt*, i enlighet med public choice-skolan (Buchanan och Tullock 1962), anta att politikernas främsta mål är att maximera sitt väljarstöd. Om denna inflytelserika skola har rätt skulle politiker utnyttja alla lagliga möjligheter att värva röster – inklusive rätten att könsdiskriminera. Jämställdhetsfrågan har en stor symbolpolitisk potential. Om jämställdhet definieras i termer av statistisk balans är det stor risk att undantagsregeln mot könsdiskriminering bryts för att statistisk balans på arbetsplatser skall uppnås i *stället* för att minska könsdiskrimineringen.

En jämn könsbalans kan man uppnå *både* genom att bekämpa könsdiskriminering och genom att använda könsdiskriminering. Om en jämn könsbalans är det överordnade målet är i princip alla medel tillåtna. Av alla tänkbara jämna könsfördelningar, är det dock bara en som är förenlig med jämställdhetsprincipen, nämligen den som är resultat av lika rättigheter och möjligheter för män och kvinnor.

Det vore helt orimligt om en jämn könsbalans på en arbetsplats vore *identisk* med jämställdhet. Då skulle individens skydd mot könsdiskriminering vara obefintligt. I själva verket skulle det vara en plikt för alla arbetsgivare att diskriminera arbetstagare (negativt såväl som positivt) tills dess att en jämn könsbalans uppkommit. Grundprincipen är, enligt regeringsformen, medborgares skydd mot könsdiskriminering. Könsbalansen är att betrakta som en *indikator* på frånvaro av könsdiskriminering. Vid en jämn könsbalans

antas könsrelaterade hinder vara undanröjda, så att individer av båda könen har samma möjlighet att få en tjänst, en studieplats etc. Dessa hinder kan utgöras av direkt eller indirekt diskriminering. Även könsfördomar och dolda strukturella hinder (genussystem) kan tas med som tänkbara orsaksfaktorer i denna utvärdering.

Den s.k. 40/60-kvoten är således ett *härlett* mått på jämställdhet. Denna härledning bygger på en föreställning om att könsskillnader är irrelevanta för människors förmåga och intresse att utöva olika yrken. Liksom alla irrelevanta variabler bör kön, enligt denna hypotes, fördelas på samma sätt inom en viss yrkessektor som i hela populationen, dvs. i två ungefär lika stora hälfter. Orsaken är just att kön är irrelevant. *Könets irrelevans* är i själva verket både en normativ och empirisk utgångspunkt för kravet på jämn könsbalans i regeringsformens och JämL:s förarbeten.

Den statistiska könsfördelningen är *logiskt* oberoende av graden av jämställdhet. Det kan teoretiskt sett råda fullständig jämställdhet och samtidigt en statistisk obalans. En jämn könsbalans kan också vara förenlig med en total avsaknad av jämställdhet (om samtliga män och kvinnor utsätts för könsdiskriminering). Det finns dock en tredje möjlighet, vilken är JämL:s utgångspunkt: en jämn könsbalans kan vara en *effekt* av jämställdhet. Men jämställdhetsprincipen i sig säger inte att en jämn könsfördelning har ett egenvärde.

Den medborgarrättsliga grunden för jämställdhetsprincipen innebär att graden av jämställdhet i ett samhälle inte bestäms av könsbalansen, utan av individens skydd mot könsdiskriminering. Jämställdhet kan betraktas som en proceduriell eller distributiv rättvis princip inom alla samhällsområden. Målet är ett avskaffande av alla könsrelaterade hinder för individens självförverkligande. Detta innebär att jämställdhet kan bli föremål för en konsekvensialistisk kalkyl. På så sätt kan man förstå innebörden av regeringsformens och JämL:s undantagsbestämmelser. Avsik-

ten är att tillåta könsdiskriminering om sannolikheten för könsdiskriminering minskar totalt sett ur ett visst tidsperspektiv. Positiv särbehandling kan under vissa omständigheter antas minska sannolikheten att individer könsdiskrimineras i framtiden. Detta antagande kräver naturligtvis sakliga belägg. Annars är positiv särbehandling inte tillåten enligt JämL. Att använda positiv särbehandling *enbart* för att uppnå en jämnare könsbalans har inget stöd vare sig i regeringsformen eller i JämL.

Jämställdhetsprincipens moraliska kraft gäller oberoende av vilka faktiska skillnader som finns mellan män och kvinnor (se Holte 1978, s. 19). Lika rättigheter och möjligheter förutsätter inte likhetsfeminism. En jämn könsbalans är därför inget entydigt eller säkert mått på att jämställdhet har uppnåtts. Förutsättningen är att vissa psykologiska och sociologiska antaganden beträffande könsskillnader gäller. Om individers kön faktiskt påverkar individers förmåga och (autonoma) intresse för olika yrken, är inte en jämn könsfördelning ett bra mått på jämställdhet. Men om könsbalans antas vara ett bra mått på frånvaro av diskriminering måste naturligtvis alla försök att påverka den statistiska balansen genom positiv diskriminering ha upphört. Annars manipuleras mätinstrumentet.

Sammanfattningsvis innebär den föreslagna analysen av jämställdhetsbegreppet att:

1. Jämställdhet är en relation mellan män och kvinnor som innebär lika rättigheter och möjligheter (frånvaro av könsdiskriminering).
2. Jämställdheten i ett samhälle kan definieras i termer av antalet individer som inte utsätts för könsdiskriminering.
3. Jämställdhet är *logiskt* oberoende av en jämn könsfördelning.
4. En jämn könsfördelning *kan* vara ett *empiriskt* härlett kriterium på jämställdhet.

Jämställdhet och "underrepresentation"

Det sker ofta en dold och kanske omedveten glidning från beskrivande till *värderande* omdömen i analysen av statistiska fördelningar av män och kvinnor. Uttryck som "underrepresenterad" och "obalans" används både för att ange statistiska egenskaper och för att ange avvikelser från ett ideal. En statistisk obalans med avseende på en variabel, t.ex. kön, sägs innebära att individer med ett visst värde på denna variabel är "underrepresenterade". Så länge man ägnar sig åt beskrivande statistik är allt gott och väl. Problemen uppstår om man går över till *utvärdering* i en moralisk eller politisk mening.

Är en statistisk obalans alltid något negativt och statistisk balans alltid något positivt? Om balans är normen utgår man från att en fördelning av olika variabelvärden i ett visst urval skall spegla fördelningen i en viss population. Ett s.k. obundet slumpmässigt urval karakteriseras av att olika variabelvärden har samma andel i urvalet som i populationen. Balans i denna mening kan vara en *metodologisk* norm om man vill dra slutsatser om statistiska samband mellan olika värden på vissa variabler i en population (Hellevik 1983, s. 344f). Om man exempelvis vill undersöka sambandet mellan kön och partisympati kan det vara viktigt att urvalet inte är snedfördelat med avseende på andra variabler som antas påverka partival, t.ex. klass. Statistisk balans med avseende på olika variabler är rimligen inte i sig ett ideal i moralisk eller politisk mening. Men det kan vara ett mått på att vissa värden realiseras, t.ex. frihet, rättvisa eller jämlikhet, om man kan göra det sannolikt att en jämn könsbalans blir resultatet.

Svenska riksdagsledamöter är ett urval av svenska medborgare. Den representationsprincip som officiellt styr urvalet är valkrets och partisympati bland väljarna. Med avseende på dessa variabler skall det råda balans och statistisk representativitet. Finns det skäl att eftersträva balans med

avseende på fler variabler? Få skulle hävda att riksdagsledamöterna skulle motsvaras av ett obundet slumpmässigt urval av medborgare. Vissa egenskaper som finns representerade i den svenska väljarkåren bör inte "representeras" i riksdagen. Andelen kriminellt belastade, bör t ex. inte vara densamma i riksdagen som bland svenska medborgare. Inte heller andelen psykiskt störda eller narkotikamissbrukare. Men ytterst är det väljarna som bestämmer vilka egenskaper som riksdagsledamöterna bör ha. Kvinnligt kön kan vara en egenskap som väljarna anser bör vara proportionellt representerad i riksdagen (se kapitel 3).

Underrepresentation med avseende på olika variabler är i sig inget negativt. Avgörande är vilket värde vi tillmäter olika egenskaper. Personliga egenskaper hos individer i en viss grupp kan vara positiva, negativa eller betydelselösa. Att en egenskap anses positiv med avseende på en viss verksamhet innebär att den egenskapen bör vara överrepresenterad bland dem som utövar verksamheten i fråga. Det omvända gäller en negativ egenskap. Men hur förhåller det sig med irrelevanta egenskaper?

Indirekt kan irrelevanta egenskaper ha betydelse när man tar ställning till om ett urval av människor, t.ex. en yrkesgrupp eller en politisk församling, skett enligt rättvisa kriterier. Avgörande är om det finns ett statistiskt samband mellan en irrelevant och en relevant egenskap. Om det antas vara ett nollsamband mellan en irrelevant egenskap och en relevant egenskap, så bör den irrelevanta egenskapen vara "korrekt representerad" i urvalet, dvs. ha samma andel som i populationen. Om så inte är fallet kan det finnas skäl att misstänka att urvalet styrts av en irrelevant egenskap och därför inte är optimalt med avseende på de egenskaper som eftersträvas. Om kön inte påverkar människors politiska kompetens kan en sned könsfördelning bland riksdagsledamöter tyda på att kön styr urvalet (i något led i nomineringsförfarandet). Urvalet av individer till olika verksamheter styrs naturligtvis av målet med verksamheten. I yrkes-

livet är optimal produktion det övergripande målet. I politiska församlingar bestäms urvalet av demokratiska kriterier, vilket idealt sett bestäms av människors valhandlingar.

Låt oss koncentrera oss på frågan om könsfördelningen i yrkeslivet och utbildningssektorn. Om vi utgår från ett medborgarrättsligt perspektiv är könsvariabeln i båda dessa sfärer betydelselös. Det finns inget skäl, varken ur rättslig eller effektivitetsmässig synvinkel, att diskriminera individer på grund av kön. Både medborgarrätten och behovet av maximalt resursutnyttjande kräver att alla ges samma rättigheter och möjligheter.

Hur skall vi ställa oss till att människor är ojämnt fördelade med avseende på kön i dessa sektorer? Är det så att en ojämn könsfördelning är ett bevis på könsdiskriminering eller kan den uppstå trots att ingen könsdiskrimineras? Vilken hypotes vi väljer beror på våra föreställningar om könets betydelse i valet av yrke.

En ojämn könsfördelning kan vara förenlig med frånvaro av könsdiskriminering (direkt eller indirekt). Avgörande är vilka studie- och yrkesval människor gör. Om det är så att män och kvinnor systematiskt skiljer sig åt beträffande yrkesval eller begåvningsprofil, kan det uppstå en obalans utan att någon diskrimineras. En ojämn könsbalans är då, ur individens synvinkel, varken rättvis eller orättvis. Det avgörande är att den är en följd av individers likabehandling och autonoma val. Om vi accepterar en empirisk och normativ särartsfeminism skulle vi godta vissa könsobalanser i samhället – inte nödvändigtvis med avseende på makt och inkomst, men med avseende på yrkesval. Förutsättningen är naturligtvis att varken män eller kvinnor diskrimineras vid tjänstetillsättningar.

Om vi i stället utgår från den premiss som svensk jämställdhetslagstiftning bygger på, nämligen likhetsfeminism, är varje statistisk obalans ett tecken på att något inte står rätt till. Eftersom män och kvinnor i genomsnitt har samma intressen och samma förmågor, bör de fördela sig jämnt på

alla samhällsområden. En obalans tyder därför på att individer hindras i sitt självförverkligande. Den statistiska fördelningen fungerar då som en "termometer" som mäter hur friskt samhället är med avseende på jämställdhet (Lundström 1995a). Den statistiska fördelningen är ett *utvärderingskriterium* – inte ett mål sig. Den normativa grunden för utvärderingen är *individens självförverkligande* – inte en balans mellan "de båda könen". Detta innebär att statistisk balans inte bör uppnås på *bekostnad* av individens självförverkligande. Då sviker man den norm som ligger till grund för jämställdhetspolitiken.

Den svenska jämställdhetslagstiftningen har sin grund i medborgarrätten. Därmed inte sagt att jämställdhetspolitiken skall begränsas till en formell rättvisa. Målet är att få bort alla typer av könsrelaterade hinder för individens självförverkligande – även dolda strukturella hinder. Den öppna diskrimineringen i lagens mening är förmodligen inte det största problemet. Snarare handlar det om att ändra ett informellt "genussystem", som är djupt förankrat i människors föreställningar om mäns och kvinnors roller i samhällslivet i stort (SOU 1990:44, kap. 3). Att ändra ansvarsfördelningen inom familjen torde vara av avgörande betydelse.

Jämställdhetspolitiken kan därför inte begränsas till att åtgärda individuella fall av könsdiskriminering. Den måste ta sikte på genomgripande strukturella förändringar i både den civila och den politiska sfären. Men att åtgärderna har en bred, strukturell inriktning innebär inte att målet för jämställdhetspolitiken är kollektiv rättvisa. Det är fortfarande individer som är "förmånstagare" av jämställdhetsåtgärder.

Kvinnor drabbas av hinder i yrkeslivet som har strukturella orsaker. Därför kan man utgå från att de har ett gemensamt intresse av att avhjälpa dessa hinder. Men därmed har de inte konstituerat sig som ett kollektiv i en politisk eller värdemässig mening. Att människor har gemensamma in-

dividuedla problem får inte leda till att staten behandlar dem som om de ingick i en värdegemenskap i största allmänhet. Denna fara är särskilt stor när det gäller invandrapolitiken (se Gür 1996). Kategorin invandrare består av individer som sinsemellan är mycket olika och som inte alls upplever sig tillhöra en värdegemenskap. Däremot delar de vissa individuella erfarenheter av problem och diskriminering i det svenska samhället.

Det finns många exempel på breda "kollektiva" åtgärder för att avhjälpa individuella behov. Utbildning, sjukvård och åldringsvård är exempel. Men förmånstagarna är individer – inte kollektiv. Det finns också exempel där kollektiv är förmånstagare av offentliga åtgärder. Inom arbetsmarknadspolitiken är företag och fackföreningar exempel på kollektiva aktörer som blir föremål för olika stödåtgärder. Medbestämmandelagen behandlar fackföreningar, inte arbetstagarer, som förmånstagare (Söderlind och Petersson 1988, s. 190). Inom invandrar- och minoritetspolitiken förekommer också stöd till kollektiva aktörer, t.ex. till invandrarorganisationer och samernas organisationer. Men välfärdsstatens förmånstagare är ytterst medborgare – oavsett om åtgärder har en bred kollektiv inriktning. På samma sätt bör man betrakta jämställdhetspolitiken.

Det finns en generell risk att statsmakten förväxlar *kategorier* av förmånstagare av kollektiva åtgärder med kollektiva *värdegemenskaper*. Denna förväxling kan leda till att man i argumentationen för dessa åtgärder konstruerar gemenskaper som i det långa loppet blir föreställda gemenskaper, vilket urholkar en samhällsgemenskap på grundval av medborgarskapstanken. Man institutionaliserar ett "vi-och-dom"-perspektiv. Medborgare görs till utbytbara "representanter" för grupper och statsmaktens hänsyn övergår till att gälla de grupper som de antas representera. "Politiskt korrekta" politiker kan exploatera motsättningar mellan olika medborgargrupper – motsättningar som de själva skapat genom att åsidosätta medborgarrätten till förmån för en sym-

bolpolitisk kollektiv "rättvisa". Positiv särbehandling, vare sig det gäller kvinnor, invandrare eller äldre, löper stor risk att få dessa effekter.

Jämställdhet som "extern preferens"

Jämställdhetsprincipen kan härledas ur en liberal tanke om att staten skall behandla sina medborgare med "lika omsorg och respekt" (Dworkin 1979). Men denna princip gäller inte dem som vill styra andras liv. Tanken på "lika omsorg och respekt" avser förverkligandet av privata mål – eller det som Dworkin kallar "personliga preferenser" (Dworkin 1979, s. 235). Om någon har en preferens som gäller andras livsplaner, räknas inte denna. De önskemål som går utöver en legitim privatsfär, s.k. "externa preferenser", har inte staten skyldighet att respektera när den behandlar medborgare som privatpersoner. Det skulle innebära att vissa preferenser "dubbelräknas". Att medborgare vill att andra medborgare (som tillhör en viss grupp) skall välja en viss yrkesbana bör inte respekteras. Däremot har staten en skyldighet att beakta varje individs yrkesval lika mycket.

Externa preferenser är preferenser om *andras* preferenser. Rasism är exempel på en preferens som gäller andras val av livsplaner; därför respekteras inte rasism av en liberal stat. Men denna restriktion gäller inte bara rasism. Preferenser för alla former av diskriminering är en extern preferens som inte bör respekteras av en liberal stat. Hur bör då en liberal stat förhålla sig till ett krav på positiv diskriminering i syfte att nå statistisk "balans" mellan olika medborgarkategorier? Det är faktiskt så att *alla* principer som stadgar en viss *fördelning* av medborgarkategorier inom olika samhällssektorer är externa preferenser. Alla ideal som går ut på att uppnå någon form av "rättvisa kvoter" av medborgarkategorier uttrycker externa preferenser. Ytterst innebär det att man kräver av andra att de skall anpassa sina beteenden så att en "balans" uppnås.

Apartheid är ett tydligt exempel på en princip som stadgar en viss fördelning av medborgare inom olika samhällssektorer. Andelen av "färgade" skall vara noll i sektorer reserverade för "vita". Men även en princip som säger att andelen av en viss kategori skall vara ungefär 50, 60 eller 80 procent är en extern preferens. Alla föreställningar om "balans" mellan grupper innebär att man sätter sig över individers privata preferenser. Även "rättvis rasism" är rasism.

En *preferens* för en viss könsfördelning, t.ex. 40/60-kvoten, är exempel på en extern preferens som inte bör respekteras i en liberal stat. Även "rättvis" sexism är sexism. Att föreskriva en könsbalans oberoende av människors fria val har ingen grund i jämställdhetsprincipen. Återigen är det viktigt att hålla isär könsbalans som utvärderingskriterium på individuell rättvisa och som uttryck för en föreställning om kollektiv rättvisa mellan "de båda könen". I det förra fallet är balansen ett sätt att bekräfta att individers privata preferenser respekterats; i det senare fallet är balansen ett mått på uppfyllandet av en extern preferens.

Hur skall man då försvara positiv särbehandling av vissa medborgarkategorier, t.ex. kvinnor? I ett liberalt perspektiv kan den försvaras om den leder till ett förverkligande av liberala värden. Positiv särbehandling *kan* vara ett effektivt medel att bryta ner diskriminerande strukturer på en arbetsplats (se Edwards 1995). För att uppnå könsblindhet kan det vara nödvändigt att vara könsfixerad under en övergångstid. Men målet är då inte att uppnå en "rättvis" könsfördelning, utan att hindra diskrimineringen av individer. Man kan säga att vissa individers privata preferenser åsidosätts, för att andras privata preferenser ska kunna tillfredsställas i framtiden. Könsbalans används som ett temporärt medel. Positiv diskriminering i syfte att nå en rättvis fördelning mellan "de båda könen" på kollektiv nivå innebär dock att individers privata preferenser åsidosätts både på kort och lång sikt.

Positiv diskriminering kan också motiveras av andra mål

än att uppnå rättvisa för individer eller grupper. Det kan vara ett samhällsintresse att motverka segregering av medborgargrupper – även om den är följden av individers fria val. Segregering kan skapa sociala spänningar som urholkar en samhällsgemenskap. Åtgärder mot segregering kan därför motiveras av samhällsnyttan – som indirekt och långsiktigt möjliggör en rättvis fördelning av resurser för individers självförverkligande.

Segregering kan också leda till samhälleliga effektivitetsförluster, eftersom samhället inte kan ta tillvara individers begåvning. Detta argument återopas ofta i den svenska jämställdhetsdebatten (se t.ex. Ohlander 1995). Tanken är att samhället drar nytta av att fler kvinnor utbildar sig och forskar. Argumentet har dock inget med jämställdhetsprincipen i sig att göra. Om man kvoterar in kvinnor i syfte att utnyttja mänskliga resurser effektivare bör man inte återropa jämställdhetsmålet. Möjligen kan man påstå att ett effektivare resursutnyttjande är en positiv bieffekt av jämställdhet.

Enligt Dworkin (1979, kap. 9) har staten rätt att inskränka människors valmöjligheter, så länge det inte strider mot *grundläggande* medborgerliga rättigheter. Att få en studieplats på ett universitet är ingen medborgerlig rättighet. Staten "diskriminerar" dem som inte anses kunna tillgodogöra sig en utbildning. Urvalet sker enligt ett nyttoperspektiv, inte enligt ett rättviseperspektiv. De som blir antagna till en utbildning blir inte belönade för att de är intelligenta; de antas därför att de förmodas kunna producera vissa nyttigheter på grund av att de är intelligenta. Om staten diskriminerar ointelligenta av nyttoskäl, har den en rätt att diskriminera vita medelklassungdomar av nyttoskäl, hävdar Dworkin. Nyttan av att diskriminera vita medelklassungdomar till förmån för afroamerikaner kan bestå i minskade sociala spänningar. Även den individuella rättvisan kan öka till följd av minskade rasfördomar, vilket sammanfaller med statsmaktens krav på effektivitet i utbildningsväsendet.

Jämställdhet som tankefel

Många argument inom svensk jämställdhetsdebatt bygger på ett felslut som motsvaras av det som filosofer kallar "the fallacy of composition". Det som är sant för element i en mängd antas vara sant för mängden (Mackie 1976, s. 173). Egenskaper på individnivå förväxlas med egenskaper på aggregatnivå. Av det faktum att alla människor kan tänka följer inte att mänskligheten kan tänka. Av det faktum att alla i ett fotbollslag har en far, följer inte att fotbollslaget har en far, etc.

Samma logiska felslut görs när man hävdar att de "båda könen" måste vara jämställda eftersom män och kvinnor bör vara jämställda.⁵ En individuell rättvisepprincip överförs på ett oreflekterat sätt till en kollektiv rättvisepprincip. Alla försök att definiera jämställdhet i termer av statistisk balans eller maktbalans bygger på "the fallacy of composition". Man blandar ihop en relation mellan individer med en relation mellan två kollektiv.

Det omvända felet, "the fallacy of division", innebär att man härleder egenskaper hos individer ur egenskaper hos mängden av dessa individer. Ett statistiskt urval av människor med en viss egenskap, t.ex. kön eller hudfärg, kan uppvisa medelvärden med avseende på olika egenskaper som skiljer sig åt från andra urval. Men dessa skillnader gäller bara urvalen – inte individerna (se Hellevik 1983, s. 370). Om män och kvinnor skiljer sig åt i genomsnitt med avseende på en viss personegenskap, t.ex. förmåga att uttrycka känslor, sägs ofta att män och kvinnor skiljer sig åt som "grupper". Detta språkbruk kan ge intryck av att skillnaden

⁵ Detta tankefel liknar det som kallas kategorimisstaget (Ryle 1969). Felet består i att tillmäta kategorier en naturlig existens. Begreppen man och kvinna är klassifikatoriska konventioner som är socialt och kulturellt betingade. Se även Poppers (1974) kritik av metodologisk essentialism och begreppsrealism.

gäller alla män och alla kvinnor. Men sambandet mellan kön och den typen av personliga egenskaper finns inte på individnivå.

I en notis i *Universitetsläraren* (15/95) sägs att det finns hopp om att jämställdhetssträvandena inom tekniska yrken kan ge resultat. Skälet till denna förhoppning är följande: "Näringslivet skriker efter utbildade kvinnliga tekniker. Orsaken är att kvinnor i allmänhet bland annat är duktiga på att arbeta i grupp och ofta har en helhetssyn på problem och arbetsuppgifter, något som män för det mesta saknar . . .". Vaga statistiska samband av den typ som åberopas ger (om de är riktiga) mycket liten information om kvalifikationerna hos enskilda män och kvinnor. I själva verket hänvisar man till könsfördomar. Låt oss göra tankeexperimentet att en bluesorkester söker efter "negrer" därför att "negrer" visat sig ha bättre rytmkänsla än "vita". Annonsören skulle med rätta kunna anklagas för rasism. Sexistiska fördomar om människors förmåga att samarbeta är inte mindre allvarliga.

Tankefel, som innebär att man förväxlar könskategorier med enskilda män och kvinnor inbjuder till essentialistiska analyser av jämställdhetsproblemet. Individer reduceras till redskap för två "könsväsen" som är invecklade i en kamp eller en balansakt. Häri finns en allvarlig risk att jämställdhetsproblemen *etnifieras*; män och kvinnor görs till två folkslag som skall balansera varandra inom alla samhällsområden.

Om samma misstag överförs till rasproblem förväxlar man individers rätt att inte bli diskriminerade med balans mellan raser. Rasismen avskaffas inte; i stället försöker man skapa en rättvis rasism. I sin propaganda mot judarna åberopade nazisterna ett slags krav på rättvisa mellan raserna. Professorn i rättsfilosofi, Hans Kelsen, framtogs 1934 sin tjänst vid universitetet i Köln med motiveringen att hans ras var "överrepresenterad". I en statistisk mening var argumentet riktigt. Felet man gjorde var att likställa *andel* med

representation. Hans Kelsen var inte professor i egenskap av jude, utan i egenskap av en för arbetet kvalificerad *medborgare*.

Rasism och sexism bygger på samma tankefel. Biologiska attribut görs till utgångspunkt för generaliserande värdeomdömen. Människor görs till representanter för ett kollektivt "väsen". Detta tankefel blir inte mindre allvarligt om man vill göra rasismen eller sexismen "rättvis" i syfte att uppnå balans mellan olika medborgarkategorier. Så fort man tilldelar medborgare en funktion av "representant" för en av statsmakten avgränsad kategori, det må gälla kön, ras eller etnicitet, har man lämnat den universalistiska medborgarskapstanken.

Därför är det mycket allvarligt om svensk jämställdhetspolitik övergår från medborgarrätt till könsrätt, från jämställdhet mellan individer till "rättvis" sexism. Om samma tänkesätt vinner terräng inom invandrapolitiken hotar en farlig etnifiering av medborgarrätten. Vissa medborgare görs till "de andra", som statsmakten låter bli representerade i reglerade kvoter på arbetsplatser och i politiska församlingar.

Det finns oroväckande tendenser att man i Sverige idag definierar invandrarnas problem som ett rättviseproblem mellan grupper, mellan oss svenskar och "de andra". Åtgärder som utgår från en föreställning om att invandrare utgör ett avgränsat kollektiv med gemensamma intressen och värderingar, riskerar att förstärka, snarare än minska, segregeringen (se Gür 1996). Den parlamentariska invandrarkommittén under ledning av Björn Rosengren föreslår bl.a. skapandet av "etniska arbetsmarknader, där invandrare kan konkurrera med hjälp av sina egna nätverk" (SOU 1995:76, s. 39). Man föreslår också positiv särbehandling av invandrare inom arbetsmarknaden. I en nyhetsartikel i *Dagens Nyheter* (5/7 1995) sägs utredningen vilja skapa "etnisk rättvisa" efter samma modell som "jämställdhet mellan könen". Uttrycket "etnisk rättvisa" är lika avslöjande som oroväck-

ande. Språkets makt över tanken är stor. Rättvisefrågan överförs på ett aningslöst sätt till en intressefråga mellan grupper. Precis som jämställdhetspolitiken kan invandrarpolitiken komma att fokuseras på kvoter och balans mellan konstruerade gemenskaper, som övergår i föreställda gemenskaper.

”Nätverks”-metoden inom invandrarpolitiken riskerar att institutionalisera ett ”vi-och-dom”-perspektiv. Rättvisan övergår från individnivå till kollektiv nivå. Att en invandrare saknar arbete, missbrukar narkotika eller lider i största allmänhet är ett individuellt problem som drabbar en konkret person. Problemet är av samma art och lika moraliskt förpliktande som när en ”svensk” utsätts för personligt lidande av samma orsaker. Även om problem som invandrare möter kan åtgärdas genom breda, strukturella åtgärder är inte problemen kollektiva. Kollektiva lösningar på individuella problem får inte förväxlas med kollektiv rättvisa. Invandrare skall behandlas rättvist i egenskap av (presumtiva) svenska medborgare. Det är inte etnisk rättvisa som krävs, utan individuell rättvisa. Om man inte håller fast vid denna tanke, finns risken att orättvisorna löses genom ”etnisk rensning” (som är en annan variant av ”etnisk rättvisa”). Av samma skäl är det principiellt mycket viktigt att definiera jämställdhet i termer av individuell rättvisa.

Positiv särbehandling, det må gälla invandrare eller kvinnor, måste kunna försvaras utifrån en förstärkt medborgarrätt. Denna typ av åtgärder kräver en noggrann och tydlig argumentation som utesluter kollektivistiska rättsvisepprinciper. Annars hotas både politikens legitimitet och dess effektivitet. Om föreställningen om rättvisa mellan ”de båda könen” vinner terräng, lämnas fältet fritt för en kollektivisering av andra diskrimineringsproblem.

Det som gör jämställdhetsprincipen otydlig är att den, såsom den uttrycks i lagen, rättfärdigar orättvisa i nuet till förmån för ökad rättvisa i framtiden. Könsdiskriminering är tillåten om den minskar diskriminering av individer på läng-

re sikt. Men undantagsregeln får inte åberopas för att nå kollektiv rättvisa. Ökningen av jämställdheten sker på individnivå över tid. Att en effektkalkyl medges i JämL är inte det samma som att jämställdheten definieras kollektivt. Det är fortfarande enskilda individers jämställdhet som är målet (jfr Carlshamre 1996a).

Jämställdhetspolitikens moraliska dilemma bottnar i att den låter målet helga medlen; den tillåter könsdiskriminering som ett medel att bekämpa könsdiskriminering. Grundprincipen är ett absolut krav på individuell rättvisa mellan män och kvinnor i varje enskilt fall. Undantaget från denna grundregel, positiv särbehandling, kan lätt föranleda missförstånd om vad jämställdhetsprincipen innebär – både hos politiker och allmänhet – om man inte förklarar varför detta undantag medges. Syftet måste vara att stärka medborgarrätten på lång sikt – inte att nå en balans mellan två medborgarkategorier.

Man kan, för att sammanfatta analysen, placera in jämställdhetsprincipen i en fyrfältsfigur.

Jämställdhetsprincipens moraliska dimensioner

		Moraliskt subjekt	
		Individ	Kollektiv
Moralisk princip	Regeletik		
	Konsekvensetik	Jämställdhet	

Jämställdhetsprincipens tvetydighet upplöses om man håller isär dess självrefererande konsekvensialism från föreställningen om kollektiv rättvisa. Denna tolkning innebär

att det finns ett element av ”jesuitisk moral” i jämställdhetsprincipen – ändamålet helgar medlen. Men huvudprincipen är regeletisk rättvisa mellan individer. Medborgare har en lagstadgad rätt att slippa könsdiskriminering. Bara i undantagsfall kan jämställdhetsprincipen åsidosättas. Ett sådant fall är då en arbetsgivare i en jämställdhetsplan kan visa att positiv särbehandling leder till att jämställdheten ökar. Huruvida en arbetsgivare verkligen kan göra det troligt att positiv särbehandling får önskad effekt är en öppen fråga som en domstol har det yttersta ansvaret för att bedöma. Men om ökad jämställdhet betyder minskad diskriminering kan aldrig ökad könsbalans och kollektiv rättvisa vara huvudmålet.

3. Jämställdhet och demokrati

Kanske var det naivt av mig att tro att i en demokrati är var och en i första hand medborgare, och sedan något annat – man, kvinnna, socialist, homosexuell, katolik eller lärare.

Slavenka Drakulic i DN 20/3 1995

Bristen på jämställdhet mellan män och kvinnor beskrivs ofta som ett demokratiproblem (SOU 1987:19, prop. 1990/91:13). Den politiska makten anses ojämnt fördelad mellan män och kvinnor. Jämställdhetsprincipen tillämpas då på ett område där jämställdhetslagen i strikt mening inte är tillämplig. Frågan är hur man skall överföra lagens krav på lika rättigheter och möjligheter för män och kvinnor inom arbetslivet till den politiska sfären.

Kraven på jämställdhet inom dessa två områden formuleras olika. Agneta Stark har myntat parollen *Hela lönen, halva makten!* (Stark 1994). Parollen rymmer två krav. Hela lönen! är ett krav på förbud mot lönediskriminering i arbetslivet. Halva makten! är ett krav på att hälften av alla politiska makthavare skall vara kvinnor. Om man tänker efter bygger dessa båda krav på *olika* och *motstridiga* rättvisepprinciper.

I kampen mot lönediskriminering är kopplingen till individuell rättvisa självklar. Ingen skulle på allvar föreslå att man skulle öka jämställdheten genom att godtyckligt öka kvinnornas sammanlagda lön. Det är inte *andelen* högavlönade kvinnor som är avgörande för jämställdheten, utan att kvinnors lönesättning skall följa samma principer som

mäns. Brist på jämställdhet på löneområdet må vara ett kollektivt problem i den meningen att det har strukturella orsaker. Men orättvisorna är individuella. Lönen tillfaller bara individer – inte ett könskollektiv. Därför kan man inte ta sikte på att enbart utjämna könsbalansen med avseende på total lönesumma. På samma sätt kan man resonera när det gäller tjänstetillsättningar. Det är inte andelen kvinnor som är avgörande, utan att rätt kvinnor skall få tjänster i konkurrens med andra sökanden av båda könen. Även inom den politiska sfären är det individuell rättvisa som är grundprincipen.

Jämställdhetskravet inom den politiska sfären rymmer många kollektivistiska fallgropar, eftersom vi har indirekt demokrati. Medborgarens politiska makt kanaliseras ofta genom organisationer (partier), men det är den enskilde medborgaren som tillförsäkras politiska rättigheter i konstitutionell mening. När man kräver *halva makten!* har man dock delat upp medborgarna i två lika stora kollektiv som antas ha rätt till lika kollektiv representation.

Men varför byter man rättvis princip i den politiska sfären? Vore det inte konsekvent att kräva *hela makten* till alla kvinnor på individnivå i egenskap av medborgare, precis som man kräver att de skall få *hela lönen* i egenskap av löntagare? Den politiska jämställdheten innebär att fördelningen av makt skall vara oberoende av kön – inte att fördelningen av makt skall fördelas lika mellan två könskollektiv. Om man överför den kollektivistiska rättvisetanken till lönesättningen skulle kravet vara *halva lönen!* Men att hälften av den totala lönekakan går till kvinnor är inget tillräckligt villkor för jämställdhet. Varje individ skall ha rättvis lön oberoende av kön, liksom varje medborgare skall ha rättvis makt oberoende av sitt kön, vilket innebär lika makt i en demokrati. Vad varje individ gör med sin makt är hennes ensak, liksom det är hennes ensak vad hon gör med sin lön. Det är inte de båda könen som skall dela makten lika, utan medborgarna – oavsett kön.

En vanlig källa till missförstånd om politisk jämställdhet är att man ofta blandar ihop *andelen* kvinnor i politiska församlingar med kvinnors politiska representation (se t.ex. Bergqvist 1995 och SOU 1987:19, s. 51). I statistiska sammanhang är ”andel” och ”representation” synonyma termer. Men i statsvetenskaplig analys måste man naturligtvis vara mycket försiktig med att likställa representation och andel. Avgörande är vilken kategoriindelning man utgår från. Ytterst är det den som representeras som avgör den relevanta klassificeringen av representanter. I vårt politiska system representeras väljare genom politiska partier, inte genom yrke, kön eller klass.

Politisk representation bygger på en valhandling av suveräna väljare – inte på ett gemensamt värde på en viss variabel. Att riksdagsledamoten NN har ett visst värde på en variabel innebär inte att NN representerar alla som har samma värde på den variabeln. Man kan t.ex. konstatera att andelen blåögda är y procent, utan att dra slutsatsen att de blåögda representeras politiskt till y procent. Andelen lärare i riksdagen är högre än i väljarkåren. Men därav följer inte att lärarna är överrepresenterade i politisk mening; lärare utgör ingen politisk gemenskap. På samma sätt kan man resonera när det gäller värden på variabeln kön. Huruvida en riksdagsledamot av ett visst kön kan sägas representera andra av samma kön är en empirisk fråga, inte en analytisk. Det finns ingen självklar koppling mellan kön och politisk representation. Röststödet, inte könet, är avgörande för vem som representerar vem.

Många anser dock att demokrati innebär att andelen kvinnor i politiska församlingar bör vara hälften. I utredningen *Varannan damernas* argumenteras för könskvotering av demokratiska skäl: ”Kvinnor är hälften och några till av befolkningen. En jämn könsfördelning i beslutande församlingar är därför en viktig demokratifråga” (SOU 1987:19, s. 51). Denna tankegång återfinns även i regeringens förarbete till gällande jämställdhetslag (prop. 1990/91:113, s. 7).

Varför är en jämn könsfördelning i politiska församlingar en demokratifråga? Kvinnoforskaren Christina Bergqvist hävdar att "rättvisa och jämlikhet mellan könen inom ett demokratiskt system innebär att inget kön systematiskt underrepresenteras" (Bergqvist 1995, s. 7). Med "underrepresentation" förstås att *andelen* av ett kön inte understiger hälften. Att de som utgör hälften skall ha halva makten synes vara en självklar demokratisk princip. Men återigen lurar "the fallacy of composition". Rättvisan och jämlikheten i politisk makt gäller på individnivå, inte på gruppnivå. Det är enskilda kvinnor och män som representeras, inte två könskollektiv. En ojämn könsbalans bland politiker *kan* vara ett demokratiproblem – om orsaken är en ojämn fördelning av politiska resurser i väljarkåren. En politisk orättvisa mellan män och kvinnor kan dock inte kompenseras med en reglerad könsbalans i politiska församlingar. Man kan inte förutsäga utfallet av en ökad politisk jämlikhet på individnivå.

Enligt den liberala demokratiuppfattning, som ligger till grund för vårt statsskick, är en jämn könsfördelning i politiska församlingar demokratisk enbart om den är resultatet av politisk jämlikhet bland medborgarna. Lika stor makt bland män och kvinnor på individnivå behöver inte leda till könsbalans bland politiska representanter. Omvänt gäller att en jämn könsbalans i en politisk församling inte är ett bevis på att män och kvinnor har lika stor makt. Att föreskriva en viss statistisk fördelning med avseende på andra variabler än de som väljaren utgått ifrån, innebär att man inskränker den enskilde väljarens makt. Utrymmet för demokratisk maktutövning för medborgare, minskar om man på förhand bestämmer att den politiska representationen skall kvoterats med avseende på en viss kategoriindelning av medborgarna.

Politisk jämlikhet bland medborgare anses av många vara demokratin grundprincip (Lively 1975, Beitz 1989, Dahl 1989, Rothstein (red.) 1995). Den jämlikhetsprincip som demokratin pekar ut är lika politiska resurser för alla medbor-

gare. Den viktigaste resursen är rösträtt i allmänna val. I en liberal demokrati är det individer som utövar lika makt via demokratiska procedurer. Folksuveränitet betyder lika makt för alla individer som tillhör folket. Om det råder brister i politisk jämlikhet är det en orättvisa gentemot individer – inte mot grupper, även om ojämlikheten har ett *samband* med gruppstillhörighet, t.ex. kön eller klass. Det politiska problemet ur demokratisk synvinkel är inte att en grupp är underrepresenterad, utan att *individer* inom en grupp inte kunnat påverka den politiska representationens sammansättning lika mycket som andra.

När kvinnor krävde lika rösträtt utgick man från en individualistisk, medborgarrättslig princip. Den politiska jämlikheten kräver att kvinnor skall ha lika stor makt som män, därför att de är medborgare – inte därför att de tillhör ett annat kön. Kravet var inte lika representation på gruppnivå, utan lika stor makt på individnivå.

Att "halva makten" ges åt en "grupp" som utgör hälften av medborgarna följer logiskt av en demokratisk norm som bygger på politisk jämlikhet mellan medborgare. Alla medborgare har hela makten; följaktligen skall hälften av medborgarna ha halva makten. Eftersom varje individ har en röst, har hälften av alla röstberättigade hälften av rösterna, vilket innebär halva makten. Denna idealtypiska sanning gäller oavsett vilken gruppindelning man tillämpar. Om kategorin x utgör hälften av medborgarna har de hälften av rösterna. Men därav följer inte att hälften av den politiska representationen skall bestå av individer som tillhör x. Om man kräver det sätter man sig över individers valpreferenser.

Bara om en ojämn könsbalans *beror* på att individers politiska resurser är ojämnt fördelade, är den ett problem ur demokratisk synvinkel. Men problemet är inte den ojämna könsbalansen, utan att representationens sammansättning inte är resultatet av lika maktutövning bland medborgarna och lika möjlighet att bli nominerad för politiska uppdrag.

En ojämn könsbalans i en politisk representation kan vara ett *tecken* på att medborgares politiska makt påverkas av könstillhörighet. Denna orättvisa måste åtgärdas på individnivå. Att många individer drabbas av en gemensam orättvisa som kan vara strukturellt betingad, innebär inte att de utgör en värdegemenskap. Politisk diskriminering är, precis som diskriminering inom arbetslivet, ett individuellt rättviseproblem.

En konstgjord könsbalans i en politisk församling kan dölja och permanenta en *reell* politisk ojämlikhet mellan medborgare. Om man tror att kvinnor representerar varandra i politisk bemärkelse kan fixeringen på en jämn könsbalans hindra vissa kvinnogrupper, t.ex. lågavlönade inom den offentliga sektorn, att få en rättvis representation för sina intressen. Klassmässiga intressen kan vara viktigare än kön. Vad som anses viktigast måste avgöras av väljarna. Partival styrs i den svenska väljarkåren mer av klasstillhörighet och yrke än av kön (Gilljam och Holmberg 1995).

Män kan låta sig representeras av kvinnor och tvärt om. Demokrati bygger på väljarens suveränitet att lägga sin röst på vem som helst utifrån vilket motiv som helst. Ett motiv kan vara könsrepresentation, ett annat kan vara klassrepresentation, ett tredje kan vara åsiktsrepresentation, ett fjärde kan vara etnisk representation osv.

Statsvetaren Torbjörn Larsson påstår i sin lärobok *Det svenska statsskicket* att vårt demokratiska statsskick bygger på åsiktsrepresentativitet (Larsson 1993, s. 121). Om Larsson vill beskriva den demokratiska grundvalen för vårt statsskick har han fel. I konstitutionell mening finns inget krav på åsiktsrepresentativitet i den svenska riksdagen. Riksdagen skall vara representativ med avseende på väljarnas röster och väljarnas valkrets.

Det är principiellt tillåtet att väljare lägger sin röst på ett parti eller en kandidat oberoende av åsiktsrepresentativitet. Alla motiv är tillåtna – även symboliska och "irrationella" motiv. Om en väljare styrs av en preferens för social repre-

sentativitet i stället för åsiktsrepresentativitet, räknas rösten lika fullt. Det är fullt möjligt att väljarna i demokratisk ordning väljer en riksdag som åsiktsmässigt avviker totalt från väljarnas åsikter. Åsiktsrepresentativitet är inte mer demokratiskt än social representativitet. Avgörande är om en politisk församling har utsetts genom väljarmakt.

Åsiktsrepresentativitet är dock ett viktigt motiv för många väljare. Man röstar på kandidater och partier vars åsikter man gillar. Men även föreställningar om klassrepresentation styr många väljares partival. Indirekt kan klass- och åsiktsrepresentation sammanfalla, men det är en empirisk fråga vad som varit väsentligast för väljarna (se Gilljam och Holmberg 1996, kap. 28).

Att utse politiska makthavare genom allmän rösträtt innebär att det är individens röstpreferens som styr representationen. Men röstpreferens är inte samma sak som preferens för en viss politisk åsikt. Väljare kan styras av ett behov av att bekräfta en gruppidentitet och medvetet bortse från åsiktsrepresentation (se Phillips 1995). Det är enskilda väljare som representeras via sina valhandlingar, inte via sina politiska åsikter. Skillnaden kan upplevas som hårfin, men den är helt fundamental ur demokratisk synvinkel. Demokrati handlar nämligen om folkmakt. Om åsiktsrepresentativitet vore grundnorm, kunde de allmänna valen ersättas med opinionsundersökningar.

Vårt representationssystem bygger på medborgarrepresentation som kanaliseras via valkretsar och partier. Medborgares röst tillmäts lika stor vikt oberoende av om de anser att män eller kvinnor bör bli valda. Det är det demokratiska argumentet mot könskvotering. Kvotering favoriserar en viss typ av röstpreferens, nämligen könsrepresentation. Om väljare anser att könsrepresentation är det viktiga, är det inget som hindrar att detta motiv ligger till grund för deras valhandling. Visar det sig att denna typ av röstpreferens undertrycks, bör åtgärder vidtas för att öka den politiska jämlikheten på individnivå så att könspreferensen får lika stor

vikt som andra röstpreferenser. Om en låg andel kvinnor i en politisk församling beror på att kvinnliga väljare har mindre makt än manliga väljare, bör åtgärder vidtas för att öka den politiska jämlikheten bland väljarna. Huruvida en ökad politisk jämlikhet mellan män och kvinnor leder till ökad andel kvinnor i politiska församlingar är en fråga om väljarmakt inom ramen för en demokrati. Graden av demokrati ökar inte med graden av könsbalans, utan med graden av väljarmakt.

Att, som Torbjörn Larsson gör, hävda att det *inte* behövs fler kvinnor därför att vårt politiska system bygger på åsiktsrepresentativitet, är missvisande ur demokratisk synvinkel (Larsson 1993, s. 121). Om väljarna vill ha fler kvinnor, oavsett effekter på åsiktsrepresentativiteten, har de all rätt att öka andelen kvinnor. Rätten och möjligheten att öka andelen kvinnor i riksdagen skall finnas även utan kvotering. Om kvinnor har gemensamma politiska åsikter kan kvinnors krav på större åsiktsrepresentativitet leda till en jämnare könsbalans i politiska församlingar (se Oscarson och Wägnerud 1996). Men då är könsbalansen en bisak. Huvudsaken är de valdas åsikter.

Jämställdhetsutredare förväxlar ofta en jämn könsfördelning i beslutande organ med lika makt mellan män och kvinnor (SOU 1987:19). Man åberopar demokratins princip som skäl. Men kvotering kan leda till att väljarna – av båda könen – får sämre representation i politiska församlingar. Det kan vara så att väljare av något skäl, t.ex. strävan efter maximal åsiktsrepresentativitet, vill rösta fram politiker som inte råkar bestå av hälften män och hälften kvinnor. Att föreskriva väljarkåren en jämn könssammansättning vore att inskränka deras makt – även kvinnors makt. Det kan vara så att både män och kvinnor, i ett visst läge, vill rösta fram en representation som består av kvinnor till 80 procent. Om kvotering vore påbjuden skulle denna demokratiska rättighet inskränkas.

En ojämn könsbalans bland beslutsfattare innebär inte

nödvändigtvis att besluten går emot väljare av det ena eller andra könet. Ett krav på en jämn könsbalans kan innebära att några väljare (t.ex. kvinnor) missgynnas utan att någon får det bättre. Att föreskriva en jämn könsbalans kan vara irrationellt – åtminstone ur väljarnas synvinkel. Väljarna bör, kort sagt, vara suveräna att bestämma könsammansättningen i politiska församlingar. All makt utgår från folket – även makten att fastställa könsammansättningen i politiska organ.

Vi har ju redan en regional kvotering via valkretsindelningen, invänder utredningen *Varannan damernas* (se SOU 1987:19). Varför är könskvotering mindre befogad än regional kvotering? Den regionala kvoteringen är fastställd i vallagar som kan ändras. Om det finns ett tillräckligt stort väljarstöd för en ändring i vallagarna kan den genomföras i den demokratiska beslutsordning som nu gäller. Hittills har inte väljarna krävt könskvotering till politiska församlingar via en förändring av vallagarna. Så länge det saknas en väljaropinion för könskvotering kan man inte förutsätta att den förstärker demokratin.

Detta resonemang kan te sig formalistiskt och okänsligt inför en reell politisk ojämlikhet som kan finnas mellan kvinnor och män. Men det är viktigt att renodla de demokratiska principer som skall ligga till grund för åtgärder för att komma tillrätta med en faktiskt existerande politisk ojämlikhet. Annars är risken stor att man i den praktiska hanteringen av demokratins problem sviker dess grundläggande värden utan att vara medveten om det. Även demokratiska värden kan lätt förfuskas i symbolpolitiska syften.

Frivillig kvotering

Finns det överhuvudtaget demokratiska argument som talar för kvotering av en viss kategori medborgare till politiska församlingar? Det viktigt att skilja mellan *frivillig* kvotering

av valbara kandidater och *lagfäst* kvotering till politiska församlingar. I dag förekommer en frivillig kvotering i alla partier utom *moderata samlingspartiet*. Att politiska partier kvoterar in kvinnor sker inom ramen för gällande politiska rättigheter.

Partiernas nominering av riksdagskandidater är uttryck för medborgarnas rätt att via nomineringar i partier påverka sammansättningen i riksdagen. Som enskilda medborgare kan vi sedan välja bland nominerade kandidater. Den kvotering som sker, innebär – i teorin – bara att medborgare utövar sina demokratiska rättigheter. Men detta medför inte att *argumenten* för att kvotera har med demokrati att göra.

Frivillig kvotering kan vara uttryck för en preferens för en viss sammansättning av riksdagen. Demokratin tillåter många olika sådana preferenser, varav preferens för könsbalans är en. Frivillig kvotering är varken en demokratisk eller odemokratisk princip, utan en princip *som tillåts* i en demokrati. Partier som inte tillämpar kvotering kan inte beskyllas för att vara odemokratiska. De har bara en annan åsikt om behovet av könsbalans, vilket är fullt tillåtet inom en demokrati. De kanske anser att åsiktsrepresentation och kompetens är viktigare än könsrepresentation.

Det kan också vara så att frivillig kvotering är uttryck för en föreställning om hur man bäst uppnår åsiktsrepresentativitet. Man tror att kön samvarierar med viktiga åsikter, erfarenheter och intressen. En ökad andel kvinnor antas därför förbättra åsiktsrepresentativiteten – inte könsrepresentationen. Att kön påverkar åsikter i politiska sakfrågor visar flera undersökningar (se Oscarson och Wägnerud 1996). Men ytterst är det väljarna som avgör vilka föreställningar om könets betydelse som skall ligga till grund för valet av politiska representanter.

Ett viktigt argument för frivillig kvotering handlar om behovet av *förebilder* i politiken. Avsikten är att nominera kandidater från en kategori medborgare där många saknar poli-

tiskt självförtroende. Eftersom många kvinnor antas sakna självförtroende i politiska sammanhang, vill man föra fram kvinnor för att aktivera och inspirera andra kvinnor till politisk arbete. Förebildsargumentet bygger inte på behovet av kollektiv representation, utan på individers behov av politiska resurser. Det är enskilda kvinnor som är föremål för dessa "uppmuntrande" åtgärder. Kvotering av detta skäl kan ses som ett sätt att öka den politiska jämlikheten på individnivå.

Förebildsargumentet anknyter till det som Anne Phillips (1991, s. 62) kallar "mirror representation" (spegelrepresentation) och det som Hanna Pitkin (1972, s. 60) kallar "descriptive representation" (beskrivande representation). Det handlar inte om att kvinnor representerar kvinnor i en substantiell politisk mening. Snarare är det en representation i symbolisk, identitetsmässig mening, vilket ökar legitimiteten för demokratin som system och underlättar för enskilda individer att arbeta politiskt.

En social återspeglning av samhället i politiska församlingar har ett demokratiskt värde (utan att vara en demokratisk princip). Den politiska jämlikheten bland medborgarna ökar eftersom alla "kan känna sig hemma" i politiken. Vilka sociala variabler som skall "speglas" i en politisk församling, beror på medborgarnas *subjektiva* upplevelse av kollektiv identitet. Om kön, klass, sexuell läggning, religion eller ras är viktigast beror ytterst på vilken betydelse dessa variabler har för individers identitet och självkänsla i politiska sammanhang.

Huruvida kön har den största förebildseffekten eller ej, beror på vilka gruppidentiteter och konfliktdimensioner som upplevs som viktiga. I vissa länder kan religion eller etnicitet vara viktigare. Kön har ingen särställning om man vill uppnå "spegelrepresentation". Vad medborgarna ser när de speglar sig i en politisk församling är kulturellt och historiskt relativt.

Kvotering i syfte att öka medborgares politiska självför-

troende kan sägas ha en genuint demokratisk grund. Om man eftersträvar en spegelrepresentation för att utjämna individers politiska resurser, kan syftet sägas vara att öka graden av demokrati. Demokrati handlar ju om politisk jämlikhet bland medborgare. Men psykologiska och sociala förutsättningar för demokrati, bör inte förväxlas med demokratiska principer.

Politiska partier har ingen skyldighet att utjämna de politiska resurserna bland medborgare. Kvotering av detta skäl kan komma i konflikt med en nominering efter andra principer, t.ex. kompetens eller åsiktsrepresentativitet. I formellt avseende tillåter demokratin varje nomineringsprincip. Dessutom kan olika partier betona olika varianter av "spegelrepresentation", t.ex. etnisk spegling, klassmässig spegling, religiös spegling eller generationsmässig spegling.

En annan form av frivillig, men måhända ensidig, "kvotering" är att alla kvinnor sluter sig samman i ett parti och därigenom får hälften av mandaten i en politisk församling. Ur demokratisk synvinkel är detta naturligtvis fullt legitimt. Denna representation vilar på medborgares lika rösträtt. Ett kvinnoparti är inte uttryck för kvotering i egentlig mening, utan för en frivillig och ensidig könsdiskriminering i nomineringen av politiska kandidater. Motivet för denna könsdiskriminering kan vara intressepolitiskt eller symbolpolitiskt. Ett "kvinnoparti" som bara nominerar kvinnor är varken mer eller mindre demokratiskt än något annat parti som opererar inom ramen för demokratins spelregler. Det är, liksom andra partier, uttryck för en politisk preferens som skall ha lika vikt som andra preferenser. Även ett kvinnoparti får sin makt via principen "en man en röst" (om ironin tillåts).

Från jämställdhetssynpunkt är en jämn könsfördelning som inte beror på kvotering idealet. *Frånvaro* av diskriminering, i stället för medveten diskriminering, kan leda fram till en jämn könsbalans. Statistisk balans kan vara ett kriterium på könets irrelevans, snarare än dess relevans. En jämn

könsfördelning i partiets nominering och i en politisk församling kan bli en *bieffekt* av att man utgått från ett könsneutralt kriterium, t.ex. kompetens och åsikter. Könsfördelningen är då ett mått på graden av politisk jämlikhet på individnivå, inte ett mått på graden av representation på gruppnivå.

Generellt sett stärks demokratins legitimitet av en social och könsmässig spridning bland politiska makthavare. Men om den inte är ett resultat av *verklig* politisk jämlikhet mellan medborgare, utan av ett "politisk korrekt" nomineringsförfarande, riskerar spegelrepresentationen att bli till en jämställdhetskuliss. Det faktum att 40 procent av riksdagsledamöterna är kvinnor och att hälften av ministrarna är kvinnor är inget bevis på politisk jämställdhet.⁶ Snarare kan den höga andelen kvinnor dölja bristen på politisk jämställdhet, eftersom den till stor del bygger på en medveten könsdiskriminering ("varannan damernas").

Lagfäst kvotering

Den enda form av kvotering som är lagfäst i vårt politiska system är regional kvotering. Regional representation vägs samman med partipolitisk representation. Den regionala representationen bestäms i huvudsak av andelen röstberättigade i en valkrets; den partipolitiska representationen bestäms av andelen väljare som röstat på ett visst parti. I utredningen *Varannan damernas* frågar man varför könskvotering inte är lika "rationell" som regional kvotering (SOU 1987:19, s. 61).

⁶ Det är svårt att instämman med Margareta Schwartz (anställd på statsrådsberedningen) när hon skriver: "Men inte förrän 1994 agerade en svensk man med makt så feministiskt att han i ett slag gjorde slut på över- och underordningen i sitt eget maktcentrum. Mannen heter Ingvar Carlsson och införde jämställdhet i regeringen. / . . . / Våra barnbarn ska förmodligen lära sig årtalet 1994 utantill på samma sätt som vi lärt oss 1866 och 1921." (Moderna Tider, s. 14, september 1995.)

Vilken kvoteringsgrund som är mest "rationell" avgörs av vilka värden man vill maximera i en valprocedur. I utredningen sägs att män och kvinnor har olika erfarenheter och intressen. Men det gäller *alla* medborgare i varierande grad. Demokratins syfte är just att på ett rättvist sätt sammanväga olika intressen, t.ex. genom majoritetsprincipen. Om man inskränker majoritetsprincipen genom att lagfästa en kvotering, har man bestämt att *vissa* intressen räknas förmer än andra. *Vilka* intressen som är viktiga är en fråga om en *politisk preferens* som inte skall ha större vikt än andra preferenser i en demokratisk procedur. Att påtvinga människor en kvoteringsprincip innebär att man påtvingar dem en åsikt om vilka motsättningar och intressen i samhället som är viktigast.

Det är, som påpekats, inget som hindrar att man legitimerar könskvotering demokratiskt, genom att i en lagändring föreskriva en könskvotering. Via demokratiska metoder inför man då en restriktion för majoritetsprincipen. I detta beslut kan man dock inte tillämpa könskvotering. Då förutsätter man det som skall legitimeras. Medborgarrätten är den yttersta legitimiteten även för könskvotering via lagändring. Idealet vore att beslutet om kvotering togs i enhällighet i en folkomröstning, så att ingen påtvingas könskvotering. Man kan i princip tänka sig att nya politiska enheter bildas via enhälliga beslut bland de berörda, vilket vore den mest radikala formen av "kvotering" (se Barry 1991, kap. 2).

I praktiken är ett sådant förfarande oftast omöjligt. Men det hypotetiska resonemanget är viktigt att föra, därför att det pekar ut politiska principer som bör följas så långt som möjligt. Idén om ett politisk kontrakt mellan alla medborgare är grundläggande för ett liberalt demokratiideal. Det är individens politiska samtycke som ytterst skall legitimera politiska institutioner. Gränser – både inom och mellan stater – är en av de viktigaste politiska institutionerna. Politiska gränser bestämmer en viss fördelning av politiska rättigheter. Historiskt har gränser mellan stater bestämts av våld

eller hot om våld. Även politiska gränser *inom* stater, t.ex. köns- eller rasgränser, har bestämts av våld eller hot om våld. Men om man vill fördela politiska rättigheter utifrån demokratiska ideal måste man åberopa andra principer än "makt är rätt".

Kvotering av politiska representanter i en demokrati kan motiveras på samma sätt som rättigheter för individer eller grupper. Motivet kan vara att skydda vissa "intensiva preferenser" mot majoritetsprincipen (Barry 1991, kap. 2). Frågan är vilka preferenser som skall skyddas. I statsvetenskaplig demokratiteori erbjuder den s.k. konsociationala modellen olika exempel på hur man kan skydda kulturella, språkliga och religiösa intressen. Stora kulturella minoriteter ges makt att hindra majoritetsbeslut, t.ex. genom veto-rätt eller kvotering av representanter (Lijphart 1977). Denna form av demokrati, som tillämpas i Belgien och Schweiz, hindrar "majoritetstyranni" i frågor som är avgörande för människors kulturella identitet. Argumenten för ett sådant system kan vara både historiska och politiska. Ofta är syftet att upprätthålla en "social fred" i samhällen med en splitrande värdepluralism.

De konstitutionella arrangemangen för en konsociational demokrati varierar. Men huvudprincipen är att vissa medborgargrupper ges ett "trumfkort" gentemot majoriteten i vissa frågor, t.ex. genom kollektiva rättigheter. Problemet med kollektiva rättigheter i liberala demokratier är att de är svåra att förena med ett universalistiskt medborgarskapsideal. Medborgare som tillhör vissa grupper särbehandlas. Den kanadensiske filosofen Will Kymlicka har försökt utveckla en teori för kollektiva rättigheter, som baseras på Rawls rättviseteori (Rawls 1971, Kymlicka 1989). Tanken är, i korthet, att en kulturell identitet är en nödvändig resurs för att människor ska kunna realisera sina livsplaner. En kulturell identitet är lika viktig som grundläggande materiella behov. Om vissa människor riskerar ett kulturellt och socialt utanförskap, har de rätt till ett politiskt skydd för sin

gemenskap. Detta skydd kan ta sig olika uttryck. Rättigheter kan ges till individer eller till kollektiv (Baker 1994). Skyddet kan gälla både kulturell eller politisk autonomi, beroende på de konkreta historiska omständigheterna.⁷

Frågan är hur man kan argumentera för att kvinnor bör ges någon form av kollektiva politiska rättigheter. Män är ingen majoritet och kvinnor är ingen minoritet. Eftersom könstillhörighet inte varit utgångspunkt för en omfattande politisk organisering, kan man inte heller påstå att kvinnor och män tillhör olika politiska värdegemenskaper. Kravet på könskvotering bygger inte på en manifesterad politisk viljetryttring från vare sig män eller kvinnor.

Däremot kan man se en sådan åtgärd som ett (temporärt) försök att utjämna politiska resurser mellan män och kvinnor. En jämn könsbalans underlättar för "det underrepresenterade könet" att mobilisera sina politiska resurser. Men det är på individnivå som den politiska rättvisan ökar. Om avsikten är att ge en rättvis representation för olika värdesystem, innebär ett krav på spegelrepresentation att man sätter sig över väljarnas politiska autonomi. Man föreskriver väljarna vissa intressen i kraft av könstillhörighet. Spegelrepresentationen övergår då till en *statsdirigerad politisk* representation, som bygger på en föreställning om att folket "består av två kön" (se Schwartz 1995).

I argumenteringen för könskvotering i politiska församlingar framträder ibland tankegångar som utgår från att kvinnor utgör en latent politisk gemenskap, som inte haft möjlighet att organisera sig (se Young 1990). Genom kvotering kan denna oorganiserade politiska gemenskap få sin

⁷ I Nya Zeeland ges urbefolkningen, maorierna, rätt till politisk representation genom en exterritoriell federalism (Mulgan 1989). Maorierna har en politisk representation som bygger på etnisk tillhörighet – inte regional hemvist. Legitimiteten för detta system är historisk, inte demokratisk. I ett motståndskrig mot England tilltvingade sig maorierna politiska rättigheter som lett fram till ett federativt inslag i det politiska systemet (se Lundström 1995b).

rättmätiga makt i demokratiska processer. Med samma argument kan man kräva kvotering av etniska minoriteter. Men om man inte utgår från människors manifesterade politiska önskemål är risken stor att man påtvingar människor en politisk gemenskap. I det långa loppet kan kvotering skapa politiska gemenskaper där de inte finns.

Demokratin kan komma på skam om man föreskriver kvinnor att de skall representeras av kvinnor. Könskvotering i syfte att ge representation till ett politiskt intresse förutsätter att detta intresse har formulerats tydligt av dem som det anses beröra. Om det är formulerat, kan medborgarna själva vidta åtgärder för att se till att det blir representerat. Annars finns risken för att en ställföreträdande elit ges otillbörligt stor makt. Att genom kvotering påtvinga kvinnor kvinnliga representanter vore, som den engelska feministen Anne Phillips uttrycker det "a shot in the dark" (Phillips 1995, s. 83). Lagfäst spegelrepresentation kan vara ett hinder för kvinnors krav på reell politisk representation.

Kvinnor i makteliten

Att vara politiker har mer och mer kommit att bli en yrke. Kvotering av politiska kandidater kan ses som en motsvarighet till positiv särbehandling i yrkeslivet. Den kan vara ett sätt att motarbeta en förmodad diskriminering inom politikerkåren. Syftet är då att öka könsbalansen i *den politiska eliten*, inte att öka kvinnors makt i samhället. I princip anlägger man samma perspektiv på politikeryrket som på andra yrken. Det handlar om jämställdhet i arbetslivet (jfr JämL) – inte om rättvis politisk maktfördelning mellan kvinnor och män. Ofta tror man att könsbalans i olika eliter (politiska, fackliga eller ekonomiska) innebär att män och kvinnor *utanför* denna elit får lika "representation". Tankegången bygger på ett sexistiskt antagande, som förväxlar könsgrupper med värdegemenskap.

Representation i en maktmässig mening bygger på kontroll via ansvarsutkrävande av beslutsfattare. Men man kan inte, som påpekats, likställa kvinnors andel i beslutande församlingar med kvinnors politiska representation. Att kvinnor representeras i en maktmässig mening, innebär att vissa beslutsfattare har fått sin position *därför* att de har valts av eller på annat sätt fått stöd av kvinnor. De beslut som denne representant fattar kan då sägas vara uttryck för den makt som hans/hennes väljare utövat.

Man kan inte förutsätta att kvinnor väljer kvinnor eller att män väljer män. Det kan vara så att en fackföreningsstyrelse som domineras av män utövar makt å sina kvinnliga medlemmars vägnar. Könstillhörigheten hos den som har makt är inget belägg för att andra med samma kön fått ökad makt. "Varför står hon så ensam?" frågade Bo Rothstein (i Aftonbladet 19/10 1995) apropå kvinnliga politikernas tystnad i samband med Kommunalarbetarförbundets strejk. Konflikten gällde en viktig rättvisefråga som har stor betydelse för jämställdheten: kvinnors möjlighet att försörja sig på sin egen lön. Dessa kvinnors lönekamp drevs mer av deras manliga fackliga företrädare än av kvinnliga politiker.

Den enda någorlunda säkra slutsats man kan dra av att en kvinna fått en maktposition är att *individen* i fråga fått mer makt. Huruvida *andra* fått mer makt beror på vilka som kontrollerar maktpositionen. Kontrollrelationer bestäms inte av könstillhörighet. Det är möjligt att kvinnor kan kontrollera män och att män kan kontrollera kvinnor. Om man definierar kvinnors makt i termer av andel kvinnliga representanter i en styrelse, utesluter man den makt som kvinnor utövar i kraft av att de röstar på en manlig representant. Samtidigt inkluderar man den makt som män utövar genom att rösta på kvinnliga representanter. Det kan ju vara så att en ökad andel kvinnliga representanter (både i organisationer och politiska församlingar) speglar både mäns och kvinnors maktutövning.

Politisk jämställdhet

Kärnan i maktbegreppet är kontroll. Politisk makt är en dominansrelation. Makten kan sägas vara "kontrafaktisk" (Beitz 1989, s. 10). Den som har makt kan hindra någon från att utföra vissa handlingar. I en demokrati kan medborgarna, idealt sett, hindra politiker att genomföra vissa åtgärder genom att avsätta dem. Bristen på politisk jämställdhet mellan män och kvinnor handlar om en ojämlik fördelning av politiska resurser. Kvinnor är i genomsnitt mer "politiskt fattiga" än män (Pettersson, Westholm och Blomberg 1989, kap. 6). Den politiska orättvisan kan historiskt härledas ur ett "genussystem", som bygger på en ojämn ansvarsfördelning inom den privata sfären (se Pateman 1988). Kvinnor har stått för den "markttjänst" som varit en förutsättning för mäns politiska deltagande. Ojämlikheten gäller dock individer, inte "de båda könen".

Det demokratiska rättviseproblemet gäller maktfördelningen mellan medborgare. Man kan inte kompensera kvinnors brist på politiska resurser genom att föreskriva en viss representationsprincip, dvs. kvotering. Risken är att man döljer och permanentar ett "genussystem" som missgynnar kvinnor. Man pådyvlar kvinnor politiska preferenser, i stället för att öka deras resurser för att få sina *egna* preferenser tillgodosedda.

Det finns en fara med att statsmakten i jämställdhetens namn inskränker demokratin. "The fallacy of composition" inbjuder till korporativa lösningar som tar sikte på en rättvis representation av "de båda könen". Bristen på makt på individnivå tas som intäkt för att öka makten för kvinnor på elitnivå. Följden blir att makten för vanliga medborgare, även kvinnor, minskar.

Det faktum att vi har representativ demokrati innebär inte att vi har lämnat den direkta demokratins princip om politisk jämlikhet. Vid direktdemokrati, t.ex. folkomröstningar, finns inte utrymme för kvotering. Jämställdhet i folkomröst-

ningar innebär lika makt för varje man och kvinna. I valet av representanter gäller också principen om lika makt. Män och kvinnor skall ha hela makten som medborgare, inte halva makten som könsvarer.

Det enda rimliga demokratiska argumentet för könskvotering är att den avhjälper en politisk ojämlikhet bland *individer*. Kvotering i politiska sammanhang skulle då motive-
ras av samma skäl som positiv särbehandling i yrkeslivet. Målet skulle vara att minska diskrimineringen av individer som vill arbeta politiskt. I båda fallen bryter man avsiktligt mot en huvudregel för att avhjälpa en brist på individnivå. I den politiska sfären inskränker man demokratin kortsiktigt för att öka demokratin långsiktigt. Inom den civila sfären bryter man individers rättigheter för att öka respekten för rättigheter på lång sikt. Båda åtgärderna kan ses som uttryck för en konsekvensialistisk strategi inom ramen för en rättighetsbaserad individualism; målet är ökad rättvisa mellan individer inom både den politiska och den civila sfären.

En temporär regel om spegelrepresentation i syfte att avhjälpa "politisk fattigdom" hos individer, kan ges en demokratisk legitimitet. Den kan sägas utgöra en frivillig "självbindning" av väljarkåren, med syfte att öka den politiska jämlikheten på lång sikt. Riskerna är att man gör en dygd av nödvändigheten; att den temporära åtgärden blir permanent. Spegelrepresentationen kan bli en "självuppfyllande profetia"; den skapar de identitetsmotsättningar som den vill motverka (Kymlicka 1995, s. 149f). Könsbalansen ses då som ett uttryck för rättvis representation av två särintressen som genomkorsar hela samhällslivet. Att diskriminera individer är då inget problem, eftersom det inte är individer som har rättigheter, utan "de båda könen". "Varannan damernas" övergår till "genuscorporatism".

Jämställdhetspolitiken riskerar att genomgå ett omärkligt "gestaltskifte", om man inte inser att samma åtgärder kan motiveras av principer som är varandras motsatser.

Kollektivanslutning till könskorporationer ökar inte jämställdheten. Jämställdheten kan övergå i en statsdirigerad "rättvis" sexism. Då blir vi alla representanter – inte för oss själva utan för något som regeringens jämställdhetsexperter bestämt att vi skall representera.

4. *Jämställdhet inom högskolan – ett statsdirigerat paradigmskifte?*

Vi föreslår därför: att en fortbildning i grundläggande genusteori blir obligatorisk för samtliga lärare verksamma vid universitet och högskolor.

SOU 1995:110, s. 175.

Jämställdhetspolitikens Janusansikte, konflikten mellan individuell rättvisa och könsbalans, blir särskilt framträdande i förslagen till åtgärder för ökad jämställdhet inom utbildningsområdet. När balanstänkandet utsträcks till frågor om vetenskaplig kvalitet och forskarkultur, övergår jämställdhetspolitiken till en politisk styrning av forskarsamhället, som ytterst hotar forskningens frihet.

Regeringen vill åstadkomma en ”jämbördig samverkan mellan könen” (prop. 1994/95:164, s. 53). Män och kvinnor antas, i kraft av sin könstillhörighet, företräda två olika forskarkulturer. Eftersom den ”manliga” forskarkulturen har hegemoni, måste åtgärder vidtas för att inympa en ”kvinnlig” forskarkultur. Forskare av ett visst kön ses som bärare av ”systemkritisk vetenskaplig förnyelse” (SOU 1995:110, s. 28). Positiv särbehandling av kvinnor syftar, djupare sett, till en positiv särbehandling av vetenskapliga normer som man tror att kvinnor omfattar. Att regering och riksdag, via jämställdhetsåtgärder, försöker påverka vetenskapsamhällets bedömning av vetenskaplig kvalitet reser många principiella frågor som rör både forskningens frihet och förvaltningsmyndigheters oberoende av den politiska makten.

Trots att möjligheten till positiv särbehandling funnits ända sedan 1980, har denna typ av åtgärd aldrig fått något ge-

nomslag i jämställdhetsarbetet (SOU 1990:41). Inom universitetsvärlden har det rått ett utbrett motstånd mot positiv särbehandling av principiella skäl. Dels har man sett den som ett hot mot kravet på kompetens i verksamheten, dels har man ansett att den är ineffektiv med avseende på jämställdhetsmålet. Eftersom jämställdhet innebär frånvaro av diskriminering är det svårt att motivera åtgärder som innebär diskriminering.

Det kan vara svårt att få acceptans för positiv särbehandling i verksamheter som hela tiden skall flytta fram sina positioner. Att inte välja den mest kompetente är särskilt problematiskt inom universitetsvärlden. Forskning är, när det kommer till kritan, ett elitprojekt som bygger på meritokratiska principer. Om man tillsätter forskare enligt rättvisep principer som inte handlar om yrkesskicklighet, utmanar man föreställningar om rationalitet och professionalism i vetenskaplig verksamhet.

Av allt att döma förbjuder gällande högskolelag positiv särbehandling. Enligt dess femte paragraf "skall jämställdhet mellan kvinnor och män alltid iakttas" (SFS 1992:143). I regeringens förarbete till lagen föreskrivs dock att kravet på jämställdhet inte får leda till positiv särbehandling: "Det bör i sammanhanget anmärkas, att regeln inte innebär, att någon mindre meriterad skall ges försteg, därför att vederbörande tillhör ett i sammanhanget underrepresenterat kön. En sådan ordning vore direkt stridande mot kravet på hög kvalitet i verksamheten" (prop. 1992/93:1, s. 80).

Lagen har inte ändrats av riksdagen. Det finns därför skäl att misstänka att riksdagen bröt mot lagen när den i juni förra året godkände regeringens förslag till positiv särbehandling inom högskolan. Det är inte bara de s.k. Thamprofessorerna som i så fall skulle vara lagstridiga, utan även förslaget till positiv särbehandling vid tillsättande av ett stort antal doktorand- och forskarassistenttjänster.

Positiv särbehandling är inte en skyldighet, utan en rättighet. JämL överlämnar åt arbetsgivaren att bedöma om åt-

gården är lämplig. Härvid måste en sammanvägning ske mellan åtgärdens effekter på verksamhetens effektivitet och dess effekter på jämställdheten. Staten kan, i egenskap av arbetsgivare, påbjuda positiv särbehandling i enlighet med JämL. Men ett sådant beslut får inte strida mot tidigare instiftade lagar eller förordningar (SOU 1989:30, s. 160). Om man tolkar gällande högskolelag enligt dess förarbeten är inte positiv särbehandling tillåten därför att den anses strida mot effektiviteten i verksamheten.

Carl Tham har dock hävdats att JämL måste gälla inom högskolan, eftersom "bristen på jämställdhet är så stor" (Tham i SvD 1/6 1995). Men att högskolelagen förbjuder positiv särbehandling, innebär inte att JämL inte är tillämplig. JämL föreskriver inte, som påpekats, en skyldighet att tillämpa positiv särbehandling. Att positiv särbehandling förbjuds innebär ingen konflikt med JämL. Därför är inte JämL ett skäl för att bryta mot högskolelagen. JämL innehåller en mängd föreskrifter om åtgärder som högskolelagen varken kan eller syftar till att upphäva, t.ex. förbud mot direkt eller indirekt diskriminering. Dessutom är högskolan skyldig att alltid beakta den särskilda jämställdhetsaspekten vid tjänstetillsättningar, vilket innebär en mild form av positiv särbehandling.

Enligt principen om *lex specialis* har en speciallag företräde framför en allmän lag om det uppstår en konflikt mellan olika lagar (Strömholm 1992, s. 373). Högskolelagen bör uppfattas som en speciallag i förhållande till JämL. Det är dock inte självklart att högskolelagen kommer i konflikt med JämL, eftersom det enligt JämL är tillåtet att avstå från positiv särbehandling. Även om man bortser från högskolelagens förbud mot positiv särbehandling, är det inte säkert att de föreslagna åtgärderna tillåts av JämL. Jämställdhet innebär, enligt lagens första paragraf, lika rättigheter och möjligheter för kvinnor och män i arbetslivet. Således tillåter JämL positiv särbehandling om den anses leda till minskad diskriminering. Att åtgärden leder till en jämnare könsba-

lans är inget tillräckligt villkor för att den skall vara tillåten enligt JämL. Frånvaro av diskriminering måste anses som det överordnade målet.

Av regeringens argumentation att döma är dock en jämn könsbalans det överordnade målet för positiv särbehandling. Denna balans definieras inte bara i numerära termer, utan även i termer av en balans mellan två värdesystem. Ett ”manligt tolkningsföretråde” skall balanseras av ett kvinnligt. Jämställdhetsprincipen tillämpas på två kollektiva gemenskaper – ”de båda könen”. Jämställdhet handlar på högskolan om en rättvis fördelning av makt, hävdade Carl Tham i *Expressen* (18/4 1995). I detta perspektiv är en jämn könsbalans uttryck för rättvis representation av två särintressen, inte för frånvaro av individuell diskriminering.

Maktbalans eller yrkesgemenskap?

Demokratiska principer används uttryckligen för att försvara positiv särbehandling. Sekreteraren i utbildningsdepartementets jämställdhetsgrupp Egon Hemlin hävdade (i UNT 23/3 1995) att mansdominansen bland professorer innebär att ”hålla halva befolkningen i stort sett utanför avgörande inflytande på utvecklingen av den högre utbildningen och forskningen”. Därför är bristen på jämställdhet ”ett fundamentalt demokratiskt problem”. Att män dominerar inom högskolan tolkas av regeringen som att en annan grupp, nämligen kvinnorna, saknar inflytande över inte bara forskningen utan även över ”samhällsutvecklingen i stort” (prop. 1994/95:164, s. 21).

I åberopandet av förment demokratiska principer kan vi se ett tydligt exempel på ett ”gestaltskifte” i jämställdhetspolitiken. Det tas för givet att en manlig professor ”representerar” männen i en allmän intressekonflikt både i och utanför universitetet. Följaktligen tas det för givet att en kvinnlig professor ”representerar” kvinnorna i denna samhälleliga

intressekonflikt. Därför skulle en jämn könsbalans bland forskarna innebära att *den andra halvan* av Sveriges befolkning skulle få ett rättmätigt inflytande över forskningen.

Men kravet på "maktbalans" inom forskningen kommer varken från forskarna eller från medborgarna, utan från statsmakten. Den yttersta konsekvensen av det "demokratiska" perspektivet på personalsammansättningen inom universiteten är att tillsätta forskare genom allmänna val. Då kan medborgarna välja vilken konfliktdimension som är viktigast – klass, kön, etnicitet, religion, partisympati eller något annat. Men demokratins principer gäller inte, och bör inte gälla, *inom* universiteten. Det politiska inflytandet över forskning och utbildning utövas inte av forskarna, utan ytterst av medborgarna i allmänna val till riksdagen. Forskare tillsätts inte, lika lite som andra statstjänstemän, på politiska grunder, utan på "sakliga grunder" (RF 11 kap. 9§).

Om man definierar jämställdhetsproblemet som en obalans i en kollektiv intressekonflikt, har man lämnat den individrelaterade rättighetsprincipen som formuleras i JämL:s första paragraf. Att föra in en demokratisk princip om maktfördelning i jämställdhetsmålet för arbetslivet har två viktiga konsekvenser. För det första gör man individer till representanter för ett påstått gruppintresse. För det andra politiserar man universitetsvärlden (och arbetslivet i allmänhet). Demokratisk maktindelning är nämligen en *politisk princip*. Att likställa jämställdhet med demokrati innebär att man antingen politiserar alla tjänstetillsättningar eller att man tillämpar JämL inom en sektor där den inte gäller – nämligen den politiska sfären. Men vari består demokratin om det är statsmakten som avgör vem som representerar vem?

Förslag till könskvotering i statliga organ har diskuterats i *Varannan damernas* (SOU 1987:19). Ännu har dock inga beslut fattats om lagfäst kvotering. Hittills har inte statsmakten föreskrivit en rättvis representation "av de båda könen" i vare sig politiska eller administrativa maktorgan.

Däremot har statsmakten utfärdat en målsättning om jämn könsbalans i centrala och regionala statliga styrelser (prop. 1987/88:105). Regeringen övervägde en författningsändring om inte andelen kvinnor i statliga styrelser 1992 uppgick till minst 30 procent. Andelen kvinnor i statliga styrelser på central nivå uppgick 1990 till 30 procent och på regional nivå till 23 procent (Laurén och Lavén 1992, s. 30). Någon författningsändring har därför inte skett.

Det är således en viktig förändring som sker när statsmakten i den nya högskoleförordningen (SFS 1995:944, 6 kap. 2§) föreskriver att "båda könen" skall vara representerade i universitetens tjänsteförslagsnämnder. Dessutom införs en regel om att minst en kvinna skall vara sakkunnig vid alla tjänstetillsättningar. Det bör noteras att det inte är fråga om positiv särbehandling, utan om *kvotering* av kvinnor. Universiteten åläggs att utse sakkunniga och ledamöter i tjänsteförslagsnämnder som inte bara representerar en professionell kompetens, utan även antas representera ett kön. En yrkesmässig urvalsprincip kombineras med en princip som stadgar rättvis balans mellan två vetenskapliga perspektiv som antas stå emot varandra.

Att statsmakten föreskriver en förvaltningsmyndighet en representationsprincip har skett förut. Det har funnits och finns flera "korporativa" inslag i statsförvaltningen (Rothstein 1992). De korporativa inslagen i statsförvaltningen har motiverats med både politiska och effektivitetsmässiga överväganden (Öberg 1994). Att t.ex. arbetsmarknadens parter har varit företrädna i Arbetsmarknadsstyrelsen har ansetts ge verksamheten både större effektivitet och legitimitet ur de berördas synvinkel. Rätten till representation har i huvudsak bestämts av två saker – dels grad av organisering, dels grad av partsintresse i verksamheten.

I Sverige har de organiserade intressena framförallt vilat på ekonomiska och klassmässiga gemenskaper (Rothstein 1992). Kvinnorörelser av olika slag har haft en förhållandevis liten betydelse som ett organiserat intresse. De största

kvinnoförbunden är de som är knutna till politiska partier. Organisationer som vänder sig till kvinnor enbart utifrån ett könsperspektiv är tämligen små.

När man nu föreslår kvotering av kvinnor i beslutande organ inom universiteten är det inte ett *organiserat* intresse man vill tillvarata. Ett kollektivt kvinnointresse har i liten grad manifesterats inom universitetsvärlden. I stället åberopas en informell indelning av människor i två könsbetingade värdegemenskaper. Den "representation" som föreslås bygger inte på att forskare organiserat sig i två intressen, utan på att politiker och utredare tror att jämställdhetsskäl kräver en rättvis representation. Man utgår ifrån att människor av ett kön fattar beslut som gynnar personer av samma kön. Därför föreslås att det ena könsintresset balanseras av det andra.

Oavsett om föreställningen om könsgemenskaper har den betydelse som föresvävar utbildningsdepartementet, är det inte säkert att intresserepresentation med avseende på kön är legitim. Intresserepresentation är legitim i verksamheter där intresset berörs. På vissa arenor, t.ex. i riksdagen, bör makt och intressen vara avgörande för besluten; på andra arenor, t.ex. i domstolar, bör beslut fattas enligt regler oberoende av intressen. Legitimiteten i grupprepresentation bestäms av vilken styrningsprincip som gäller för verksamheten ifråga (se Lowi 1964). Om verksamheten bygger på regler som skall tillämpas oberoende av vem eller vilka som gynnas är tanken på representation, som går utöver ett professionellt intresse, förfelad. Legitimiteten av representation av ett könsbestämt intresse, det må vara verkligt eller fiktivt, är inte alltid självklar. En tjänsteförslagsnämnd fungerar i princip som en förvaltningsdomstol, som inte har att ta hänsyn varken till könsintressen eller andra gruppintressen. Besluten skall ske på sakliga grunder enligt regeringsformen. Jämställdhet kan vara en saklig grund, men det är inte ett gruppintresse utan ett medborgarintresse. Att påstå att sakligheten i ett beslut ökar om det råder könsbalans i ett

beslutande organ innebär ett generellt ifrågasättande av både mäns och kvinnors integritet. Förslaget om könsrepresentation i tjänsteförslagsnämnder bygger på att forskares yrkesmässiga omdöme bestäms av deras kön. En regelstyrd procedur, där enskilda forskare konkurrerar med sin kompetens, tenderar att ersättas av en reglerad maktkamp.

Två sanningar?

Bakom tanken på könsrepresentation i vetenskapliga sammanhang finns en föreställning om att objektivitet i vedertagen mening är omöjlig. Vad som är sant bestäms inte genom en rationell diskussion, utan genom maktkamp. Man för in ett kunskapssociologiskt tänkesätt som innebär att forskares könstillhörighet bestämmer giltigheten av deras bedömningar (jfr Widerberg 1996).⁸ Utbildningsdepartementets jämställdhetsexperten proklamerar nu idén om att det finns två sanningar – en manlig och en kvinnlig. Det talas uttryckligen om värdet av ”könsbetingad” kunskap (prop. 1994/95:164, s. 51). I *Viljan att veta och viljan att förstå* hävdas att ”Feminismens mest uppförande epistemologiska insikt ligger i kopplingen mellan kunskap och makt. Därigenom punkterar feminismen föreställningen om att det endast skulle kunna finnas en sanning, en rättvisa. Tillämpat på det akademiska området beror allt på om man ser det från det överrepresenterade eller från det underrepresenterade könets synvinkel och samhällliga position” (SOU 1995:110, s. 28). Man frågar sig varför utredarna överhuvudtaget anstränger sig för att visa att det förekommer könsdiskriminering. Är inte detta sant i en objektiv mening? Och är

⁸ Termen ”kunskapssociologi” avser en ståndpunkt som innebär att giltigheten i ett påstående görs beroende av det sociala ursprunget hos den som uttalar det. Idén har formulerats av Karl Mannheim i boken *Ideologie und Utopie* 1929. För en kritik, se Popper 1974.

det inte orättvist – utifrån en universell rättvisesynpunkt?⁹

Idén om sanningens och rättvisans relativitet kopplas ihop med ett krav på stöd till en viss typ av forskning, s.k. genusforskning. Denna forskning utmärks inte bara av att den fokuserar på ett visst sakområde, utan även av en viss typ av kunskapsteori och metodologi som antas vara könsbetingad. Eftersom gränsen mellan genusforskning och normativ feministisk teori är flytande, får stödet till genusforskning en politisk slagsida. Avsikten med att stödja genusforskning är inte att öka jämställdheten (i JämL:s mening) utan att befordra ett dunkelt komplex av vetenskapliga normer, metoder och ideologiska värderingar.

Ett nytt samband mellan ökad jämställdhet och forskningskvalitet pekas ut. Tidigare har det ofta framhållits att kvinnor är en outnyttjad begåvningsreserv. Om könsdiskrimineringen upphör skulle således fler begåvningar beredas plats inom forskarvärlden. Argumentet är i linje med en jämställdhetssyn som tar fasta på individens rätt till likabehandling. Kopplingen mellan jämställdhet och kvalitet förutsätter att det finns en könsneutral kompetens som kan bedömas sakligt. Könsdiskriminering innebär att man inte väljer den mest kompetente forskaren. Följaktligen måste ett könsneutralt meritvärderingssystem vidmakthållas och utvecklas om man vill bekämpa könsdiskriminering.

⁹ Ebba Witt-Brattström hävdar att jag i vårens debatt i Svenska Dagbladet om Thamprofessorerna ger uttryck för "systemets ovilja att sakligt definiera problemet" (SOU 1995:110, s 19). Tydligen menar hon att det går att definiera problemet *sakligt*, dvs. könsneutralt. Men hon gör sig själv skyldig till en grov osaklighet när hon tillskriver mig påståendet att det inte förekommer orättvisor inom universitetsvärlden, inklusive könsdiskriminering. I mitt inlägg (i SvD 21/5 1995) hävdade jag att man inte får ge upp tanken på att forskning *bör* vara ett rationellt samtal och att meritvärderingssystemet *bör* vara könsneutralt. Jag påstod inte att forskning alltid *är* ett rationellt samtal eller att meritvärderingssystemet alltid *är* könsneutralt. Men Ebba Witt-Brattström hävdar att forskning inte kan vara ett rationellt samtal och att meritvärderingssystemet inte kan vara könsneutralt. Därför föreslår hon åtgärder som syftar till en maktbalans mellan "de båda könen" inom universiteten.

Nu hävdas dock att det *inte* går att ha ett fungerande könsneutralt meritvärderingssystem. Därför skall tjänstetillsättningar bestämmas genom rättvis maktindelning. Det gällande meritvärderingssystemet anses innebära ett "manligt tolkningsföreträde" (prop. 1994/95:164, s. 54). Denna tes bygger på att *varje* meritvärderingssystem med nödvändighet är könsbestämt. Det är inte så att manliga normer på ett otillbörligt sätt vägs in i meritvärderingssystemet, utan meritvärderingssystemet är *i sig* könsbestämt, eftersom det antas byggas på en manlig forskarkultur. En kvalitetsökning kan bara ske om den "traditionella" manliga forskarkulturen ersätts av, eller kompletteras med, nya forskningsmetoder som enbart kvinnor antas kunna introducera. Statsmakten hyser t.ex. förhoppningen att kvinnor är mer tvärvetenskapliga än män (prop. 1994/95:164, s. 27). Med omisskännlig sexistisk emfas hävdar Ebba Witt-Brattström och hennes medarbetare att "Kvinnor, oavsett om de är kvinnoforskare eller 'snälla flickor', är bärare av förnyelse, särskilt när de blir många" (SOU 1995:110, s. 29). Det underförstås att "de andra", dvs. männen, inte kan vara bärare av förnyelse i forskningen.

Regeringen anser att kvinnliga representanter i tjänsteförslagsnämnder gör en annorlunda meritvärdering av de sökande än män. I riksdagsdebatten om "Jämställdhetspropositionen" framhöll Carl Tham att ". . . kvinnor skall vara med och väl representerade i Tjänsteförslagsnämnden, sakkunniga och andra grupper, så att det sker en *annan sorts meritvärdering*" (prot. 194/95:115, anf. 151, 7 juni 1995, min kurs). Det är, milt uttryckt, uppseendeväckande att den högste ansvarige för Sveriges högre utbildning uttryckligen hävdar att forskares biologiska kön bestämmer deras bedömning av andra forskares meriter. Utan överdrift kan man anklaga utbildningsministern för att skapa en *jävssituation*. Genom sitt uttalande uttrycker han en förväntning att kvinnliga sakkunniga skall göra bedömningar som är positiva för kvinnliga sökanden.

Av Thams uttalande kan man dessutom dra slutsatsen att Sveriges regering avser att styra forskarsamhällets vetenskapliga normbildning genom att reglera könssammansättningen i beslutande organ. Ökningen av forskningens kvalitet antas ske genom att statsmakten via kvinnliga forskare introducerar nya vetenskapliga normer som anses bättre än de som är förhärskande. Vore det inte följdriktigt att tvinga fram en *majoritet* av kvinnor i alla beslutande organ, om det är så att det kvinnliga könet har alla dessa positiva egenskaper som föresvävar Carl Tham?

Några sakliga belägg för att kvinnor faktiskt gör andra vetenskapliga bedömningar än män presenteras inte av regeringen. Föreställningen om "manliga" och "kvinnliga" vetenskapliga normer har mer karaktären av ideologiska postulat, som lika gärna kunde kallas könsfördomar. Utbildningsdepartementets arbetsgrupp för jämställdhet går så långt att de hävdar att kvinnor är mer "holistiska" och har en annan "människosyn" än män (Hemlin i UNT 23/3 1995). Att statsmakten bygger sin politik på könsfördomar är allvarligt. Än mer allvarligt är, att den politiska makten intervenerar i en verksamhet som den inte har rätt att styra – forskares vetenskapliga bedömningar. Skall tjänstemän på utbildningsdepartementet avgöra om "holism" är en fruktbar vetenskaplig metod?¹⁰

Politiker som vetenskapsfilosofer

Av den debatt som föregick riksdagens beslut kan man utläsa att regeringen och enskilda parlamentariker (främst företrädare för (s) och (v)), anser sig kunna fälla kvalificerade omdömen om vilka metoder forskare bör använda (prot. 194/

¹⁰ Holism betecknar en föreställning om att helheten är viktigare än delarna. Egenskaper hos element i en helhet antas vara bestämda av sina relationer till andra delar. (Se Honderich (red) 1995.)

95:115, se även 1994/95 UbU 18). Ett manligt "forskarparadigm" måste ersättas med ett bättre, vilket antas kunna ske genom att man ökar andelen kvinnor i forskningen. De som argumenterar så måste naturligtvis anse sig kunna veta vad som är bättre respektive sämre forskningsmetoder. Det anmärkningsvärda är att *politiker* fäller omdömen om kvalitetsnormer inom en verksamhet som de inte har formell kompetens att ägna sig åt. Dessutom överskrider de sina befogenheter när de föreslår att statsmakten skall vidta åtgärder för att styra forskares val av vetenskaplig metodologi. I princip är detta lika uppseendeväckande som att politiker skulle uttrycka missnöje med domslut i domstolar och därför föreslå en förändrad könsbalans i domarkåren.

Forskningens frihet och universitetens autonomi i förhållande till statsmakten är reglerad i högskolelagen (SFS 1991:433). I 6§ sägs att "forskningsproblem får fritt väljas" och att "forskningsmetoder får fritt utvecklas". Statsmakten har rätt att styra forskningens innehåll genom anslagsgivning via forskningsråd eller andra anslagsgivande myndigheter. Kvalitetsbedömningen av forskning och forskare är en professionell fråga som ligger utanför politikernas kompetensområde. Vad som konstituerar ett vetenskapligt framsteg inom ett forskningsområde kan bara avgöras av den krets som har professionell kompetens att ägna sig åt forskningen i fråga. Att statsmakten nu, i namnet av jämställdhetspolitik, försöker dirigera vetenskaplig metodutveckling har varken stöd i högskolelagen eller i jämställdhetslagen.

Försöken till styrning av den vetenskapliga normbildningen har en obehaglig totalitär tendens. Borde inte det forskningsparadigm som statsmakten anser vara bäst garanteras hegemoni genom direkta politiska kontrollåtgärder? Det kan ifrågasättas om den politiska maktens försök att påverka vetenskapssamhällets metodutveckling är förenlig med regeringsformen. Varken regering eller riksdag har rätt att bestämma hur en förvaltningsmyndighet skall besluta i enskilt ärende som rör tillämpningen av en lag (RF

11 kap. 7§). I högskolelagen åläggs högskolorna att bedriva forskning enligt metoder som får väljas fritt (6§). En bedömning av olika vetenskapliga metoder sker i enskilda ärenden (vid betygssättning och i tillsättningsärenden) inom högskolorna. I forskarvärlden pågår en ständig diskussion mellan olika vetenskapsteoretiska skolor. Att föra denna diskussion hör till högskolornas uppgift – inte riksdagens.

Statsmakten har rätt att utfärda generella normer för en verksamhet, men inte att avgöra hur dessa normer skall tillämpas i en påstådd konflikt mellan två ”forskarkulturer”. Om regering och riksdag vill bannlysa ett ”manligt tolkningsföretråde” (prop. 1995/96:164, s. 54) måste de precisera innebörden i detta krav i en lag eller förordning. Så har inte skett. Anser regeringen att en viss tolkning av vetenskapliga resultat inte får göras, måste den ålägga alla forskare (genom lag eller förordning) att avstå från den typen av tolkning – manliga såväl som kvinnliga. I stället vill regeringen styra vetenskapliga bedömningar genom könskvotering av sakkunniga och ledamöter i tjänsteförslagsnämnder. Men ett kvinnligt kön är ingen garanti för en viss tolkning. Carl Thams förhoppning om att kvinnor skall göra ”en annan bedömning” än män, kan komma på skam. Det mest ändamålsenliga vore därför att en ”manlig” tolkning av forskningsresultat förbjuds av statsmakten. Oavsett om en sådan normgivning är förenlig med regeringsformen eller ej, vore den förödande för forskningens frihet.

Åtgärderna som tar sikte på maktbalans mellan forskarkulturer är motsägelsefulla. Hur förhåller sig maktbalans mellan könen till ökad kvalitet i forskningen? Om man inte kan bedöma vetenskaplig kvalitet oberoende av ett könsbestämt paradigm, är det inte säkert att en maktbalans mellan dessa två paradigm leder till ökad kvalitet. Hur skall man kunna veta det? Om en vetenskaplig kvalitetsbedömning är avhängig ett könsbestämt paradigm, måste statsmakten, om den vill öka kvaliteten på forskningen, ta ställning för *något* av paradigmerna. Kort sagt: statsmakten understödjer en

vetenskaplig relativism som gör vetenskaplig normbildning till en fråga om maktutövning. Därför blir varje kvalitetsbedömning en fråga om maktutövning. Ytterst leder ett politiserande maktperspektiv på vetenskaplig verksamhet till att det blir meningslöst att tala om vetenskaplig kvalitet i vedertagen mening. Statsmakten har ena benet kvar i den konventionella "objektivistiska" vetenskapssynen när den argumenterar för höjd kvalitet, samtidigt som den sätter ned andra benet i en kunskapssociologisk vetenskapssyn när den ser jämställdhet i högskolan som en balans mellan två könsbestämda paradigmen.

Idén om att vetenskapen utvecklas språngvis genom en genomgripande förändring av metodologiska normer, begrepp och metafysiska postulater som skapar ett nytt "paradigm", lanserades av fysikern och vetenskapsfilosofen Thomas Kuhn (1970). Hans tes möttes med respekt och debatterades livligt på 70-talet (Lakatos och Musgrave 1970). Men det finns inget i hans vetenskapsfilosofi som legitimerar en politisk intervention i vetenskapssamhället. Tvärt om: paradigmskiftet sker enligt Kuhn genom att forskare tillåts verka fritt i en kritisk och öppen diskussion. Att vetenskapen byter normer, begrepp och metoder är inget stöd för en politiserande kunskapssyn. Kuhns vetenskapsfilosofi bygger, liksom Poppers, på föreställningen att vetenskaplig utveckling är möjlig inom ramen för en rationell diskussion (Honderich 1995, s. 451). Vad som är ett vetenskapligt framsteg bestäms inte av subjektiva värderingar och politiska hänsyn.

Om man hävdar att vetenskaplig utveckling sker genom paradigmskiftet, bör man värna om vetenskapssamhällets självständighet gentemot statsmakten. Paradigmskiftet sker på inomvetenskapliga grunder, inte på politiska. I själva verket kan politisk styrning av vetenskapen störa paradigmskiftet. Det kan mycket väl vara så att genusforskningen kan leda till ett paradigmskifte. Men det är inte den politiska maktens sak att avgöra det. Ett paradigmskifte måste överlåtas till forskarsamhället – annars blir det inte

av. I själva verket riskerar man att ge en lovande forskningsinriktning, som feministisk forskning faktiskt är, en "döds-kyss" om man institutionaliserar den genom politiska dekret.

I utredningen *Viljan att veta och viljan att förstå* föreslås en rad åtgärder som syftar till att tvinga fram en "konsteoretisk" medvetenhet bland alla forskare. Ett av förslagen är att alla projektansökningar avseende offentliga medel skall innehålla en redogörelse för projektets "genusrelevans". Ett annat förslag är att "fortbildning i grundläggande genusteori blir obligatorisk för samtliga lärare verksamma vid universitet och högskolor" (SOU 1995:110, s. 175).

Man frågar sig om det finns något som kan rubriceras "grundläggande genusteori". Gränsen mellan genusteori och feminism är flytande. Inom feminismen finns många sinsemellan oeniga riktningar. Feministisk teori är i huvudsak normativ och ideologisk (se Kymlicka 1992). De flesta feministiska forskare har både en vetenskaplig och en politisk ambition. De förordar vissa rättvisepprinciper och politiska åtgärder för att förverkliga dessa (se t.ex. MacKinnon 1989, Okin 1989, Young 1991 och Phillips 1991). Det som föreslås i en statlig utredning tycks vara en obligatorisk ideologisk omskolning av forskare. *Vilka* genusteoretiska teser skall läras ut? Skall forskare uppfostras i särartsfeminism eller likhetsfeminism?

Som forskare eller politiskt intresserad medborgare kan man ha olika åsikter om det vetenskapliga och politiska innehållet i olika feministiska skolor. Detta ställningstagande måste överlämnas till den enskilda individen. Av medlemmar i forskarsamhället skall man kräva att han eller hon följer gemensamma regler för ett rationellt samtal (t.ex. förbud mot könsdiskriminering). Men det kan inte vara forskarnas uppgift att fungera som ideologiska banbrytare för regeringens jämställdhetspolitik. Att använda universiteten som politiska omskolningsläger är både farligt och ineffektivt.

I utredningen föreslås att högskolelagen ändras så att den

grundläggande högskoleutbildningen åläggs att ge studenterna förmåga att "förhålla sig könskritiskt i kunskapsinlämmandet" (SOU 1995:110, s. 402.) Detta ändringsförslag är överflödigt. I nuvarande högskolelag (1 kap. 9§) sägs att den grundläggande högskoleutbildningen skall ge "studenterna förmåga till självständig och kritisk bedömning". Detta krav innefattar naturligtvis även en kritisk bedömning med avseende på könsaspekter. Det behövs inte någon precisering av *vilken typ* av kritisk analys som högskolorna skall lära ut. *All* vetenskaplig verksamhet innebär *per definition* kritisk analys, det må gälla ras-, klass- eller könsaspekter. Förslaget kan därför tolkas som ett politiskt dekret från statsmaktens sida att lära ut ett *ideologiskt* perspektiv.

I den långa raden av förslag för att stärka "genusperspektivets" ställning i forskningen saknas en åtgärd som vore mycket effektiv och följdriktig utifrån utredningens målsättning. Man borde dels kräva en inkvotering av "genusteoretiskt kompetenta" forskare i redaktionerna för alla vetenskapliga tidskrifter, dels kräva att varje artikel granskas med avseende på "genusteoretisk relevans" innan den publiceras. Publicering av vetenskapliga artiklar har ju ett avgörande meritvärde vid tillsättning av forskare. Om det råder en manlig hegemoni på redaktionerna för vetenskapliga tidskrifter måste väl även detta missförhållande åtgärdas. Varför inte lagstifta om en genusteoretisk censor på varje vetenskaplig tidskrift?

Det finns en uppenbar likhet mellan utbildningsdepartementets propåer och de förslag som fördes fram i slutet av 1960-talet. Kampen sades även då gälla hegemonisk makt mellan två världsbilder – en "borgerlig" och en "proletär". Då hävdades att sanningen är klassbunden, nu hävdar man att sanningen är könsbunden. Om man ersätter "klass" med "kön", "klasses teori" med "kønsteori" och "marxism" med "feminism", blir likheten i argumentationen uppenbar. Men nu, liksom då, är det ganska små eliter som utsett sig till representanter för fiktiva kollektiva gemenskaper.

Det finns dock en viktig skillnad jämfört med vänsterupp-svingets epok. De politiska pamfletterna och den konspiratoriska retoriken kommer nu från utbildningsdepartementet – inte från studentaktivisternas stencilapparater. 1968 års aktivister, förde en viktig och banbrytande diskussion om makten över kunskapen. Men sanningsrelativismen fick aldrig fotfäste. Kunskap är makt, men makten kan inte skapa vilken sanning den vill. Det finns en sanning och ”sanningen står på de förtrycktas sida”, hävdade de flesta av dessa aktivister – inspirerade av Lenins ”spegelteori” (Lenin 1962).

Det klassbaserade paradigmskiftet kom av sig. Den ”borgerliga vetenskapen” med dess objektivitetsnormer har alltså jämt hegemoni. Så här i efterhand finns det skäl att vara glad över att ett politiserande maktperspektiv på vetenskap inte slog igenom. Den marxistiska teorin kunde delta i en vetenskaplig diskussion utan statsstöd och den har fortfarande en given plats i samhällsvetenskaplig forskning. Även feministisk forskning klarar sig utmärkt utan att dess ”paradigm” proklamerar som politiskt korrekt av utbildningsdepartementet.

Genusforskning har i vetenskapligt hänseende ingen särställning jämfört med andra forskningsdiscipliner. Den samlar in data, utvecklar teorier och metoder i syfte att nå kunskap om kön och könsrollers betydelse i all mänsklig verksamhet. Alla forskningsdiscipliner bedriver vetenskapsteoretisk analys av sina egna metoder. Varför anses just genusforskning kunna bidra med en metodologisk förnyelse av forskarsamhället? Postmodernistisk dekonstruktivism står för den mest radikala utmaningen av etablerade vetenskapliga normer. Vore inte den värd politiska stödåtgärder från utbildningsdepartementet?

Könsbalans i kurslitteraturen?

Carl Tham föreslår ett "ändrat innehåll" i kurser på grundutbildningen (SvD 3/5 1995). I Uppsala universitets jämställdhetsplan (antagen 94-01-24) krävs redan en "balanserad litteratur" med avseende på könsperspektiv (s. 9). Kvinnor antas ha svårt att känna igen sin egen "erfarenhetsvärld" i den akademiska diskursen. Jämställdhetsprincipen överförs därmed till *innehållet* i undervisningen.

Att i jämställdhetens namn föreskriva universiteten en viss typ av kurslitteratur är ytterligare ett exempel på politisk inblandning i universitetens självständighet. Valet av kurslitteratur görs inte i syfte att upprätthålla en rättvis princip eller för att attrahera en viss kategori studenter. Kurslitteratur är inte till för att bekräfta någons identitet eller personliga erfarenheter. Snarare är syftet att presentera andra och främmande erfarenheter (för både män och kvinnor). Man kan också fråga sig om det finns specifika "kvinnliga erfarenheter"? Det finns många slags erfarenheter som kan upplevas som identitetsbärande. Är en indelning av mänskliga erfarenheter med avseende på kön den viktigaste? Hur skall könsbestämda erfarenheter vägas mot åldersmässiga, regionala, klassmässiga eller etniska?

En avvägning av kursinnehållet med avseende på en *viss typ* av erfarenheter ligger utanför universitetens uppgift som kunskapsförmedlare. Enligt högskolelagen skall universiteten bedriva fri vetenskaplig forskning. Forskningsresultat får publiceras fritt (6§). Undervisningen skall meddela resultaten av fri vetenskaplig forskning. Högskolelagen anger bara ett kunskapsområde som det åligger universiteten att meddela i undervisningen. Högskolorna skall "främja förståelsen för andra länder och för internationella förhållanden" (5§).

Att ålägga universitet att främja förståelsen för något som kallas "kvinnliga erfarenheter" saknar stöd i högskolelagen. Därmed inte sagt att denna typ av erfarenheter, om de finns,

skulle vara ointressanta från vetenskaplig synpunkt. Det ligger i kravet på vetenskaplighet att *alla* typer av mänskliga erfarenheter skall ingå i den kunskapsmassa som bearbetas och analyseras vetenskapligt. Att lyfta fram *en* typ av mänskliga erfarenheter som särskilt viktiga är antingen onödigt eller uttryck för en otillbörlig politisk styrning.

Det finns dessutom ingen anledning att förutsätta att litteratur med ett "könsperspektiv" bekräftar kvinnliga studenter erfarenheter i allmänhet. Intresset för feminism och genusteori bestäms i hög grad av en ideologisk orientering till vänster, som inte delas av alla kvinnor (se Bryntesson 1995). Även generationsfaktorn kan var minst lika viktig som könsfaktorn om man i kurslitteraturen vill bekräfta akademikers erfarenheter. Intresset för könsperspektiv tenderar att vara större bland s.k. "fyrtitalister" än bland yngre akademiker.

Om forskarsamhället, i enlighet med högskolelagen, skall meddela vetenskaplig kunskap i sin undervisning, finns det ingen anledning att särskilt peka ut genusforskningens rön. Kravet på redovisning av vetenskaplig forskning gäller alla discipliner. Om det är så att genusforskningen har bidragit med intressanta och fruktbara vetenskapliga resultat skall dessa resultat meddelas i undervisningen. Men bedömningen av genusforskningens resultat kan inte, och skall inte, göras *av politiker* utan av forskarna själva. I vilken utsträckning s.k. feministisk litteratur skall finnas med på kurslistorna, avgörs av vilka bidrag de ger i en vetenskaplig diskurs. Genusforskning och feministisk teori har bidragit med viktiga vetenskapliga insikter, särskilt inom samhällsvetenskapen. Därför kan den göra anspråk på att meddelas i undervisningen – utan politiska dekret.

Feministisk litteratur är ofta normativ. Den diskuterar och analyserar rättvisepprinciper ur en könsaspekt. Inom många ämnen, t.ex. statskunskap, är normativ forskning en erkänd disciplin. Böcker som formulerar teorier om rättvisa är vanliga i politisk teori. Men urvalet av kurslitteratur be-

stäms naturligtvis inte av att vissa forskare eller politiker instämmer i dessa rättviseteorier, utan på grund av de vetenskapliga insikter de ger. Att åberopa jämställdhetsskäl för att föra in könsteoretisk litteratur på kurslistorna vore att *degradera* dess vetenskapliga värde. Om universiteten åläggs att anlägga rättvisespekter på kurslitteraturen riskerar undervisningen att politiseras. Denna politisering främjar inte genusforskningens anseende. Tvärtom: dess vetenskapliga auktoritet undergrävs.

Jämställdhet och genusforskning

Det är principiellt farligt att motivera stödet till en viss forskning med en påstådd intresse motsättning mellan olika grupper av forskare. Regeringen tycks förutsätta att forskare av det ena könet inte har intresse av att det bedrivs genusforskning, därför att det hotar deras makt. Samtidigt förutsätts det att forskare av det andra könet på ett självklart sätt kan och vill ägna sig åt den typen av forskning. Stödet till genusforskning antas automatiskt vara ett stöd för kvinnliga forskare och därmed för jämställdheten. De kvinnliga forskare som inte ägnar sig åt genusforskning, dvs. *flertalet* av alla kvinnor på universiteten, ställs utanför detta stöd (se Demker 1995).

I utredningen *Viljan att veta och viljan att förstå* (SOU 1995:110) föreslås en lång rad åtgärder för att stärka den "kvinnovetenskapliga kompetensen" inom universiteten. Varje institution åläggs att inom fem år ha en kvinnoforskare på docentnivå. Dessutom föreslås att alla forskningsråd skall ha en handläggare som ingår i ett Kvinnovetenskapligt forskningsråd (KFR). För att finansiera åtgärderna föreslås att de privata forskningsstiftelserna beskattas genom en lagändring (SOU 1995:110, s. 179). I praktiken innebär detta att det ekonomiska utrymmet för fri forskning minskar – till förmån för en av staten planerad och påtvingad forskning

med ideologiska förtecken. Ett fåtal kvinnoforskare gynnas av detta. De flesta kvinnliga forskare kommer att missgynnas därför att de får mindre anslag att röra sig med. De kvinnliga forskare som sysslar med politiskt korrekt forskning blir *mer* jämställda än andra kvinnliga forskare.

Statsmakten har sin fulla rätt att dirigera forskningsmedel till ämnesömråden som anses angelägna. Genusforskning kan vara viktig för att nå effektivitet i jämställdhetsarbetet. Men när statsmakten vill institutionalisera genusforskning som ett maktmedel i en könskamp på universiteten motverkar den både forskningens frihet och jämställdheten. Det finns ingen anledning att förutsätta att enbart kvinnor kan och vill ägna sig åt genusforskning (se Carls-hamre 1996b).

Alla åtgärder som bygger på att man kan och bör skilja mellan medborgare av olika kön utgår i praktiken från det biologiska könet – inte det sociala (genus). Föreställningen om två skilda biologiska kön utvecklades på 1700-talet parallellt med att man formulerade biologiska rasteorier (Laqueur 1994). Det biologiska rasbegreppet har, liksom begreppet kön, också varit utgångspunkt för teorier om kulturella, moraliska och andra värdemässiga skillnader mellan människor. Både ras och kön är i grunden sociala kategorier som ofta legitimeras av felaktiga föreställningar om biologiska skillnaders betydelse för mänskliga beteenden. Rasism och sexism bygger på myter som tjänar sociala och politiska förtryckarstrukturer. I kampen mot detta förtryck har många frestats att formulera en omvänd rasism och en omvänd sexism. Men ett tankefel kan inte bekämpas med ett annat; fördomar kan inte balanseras av andra fördomar. Då hotar nya förtryckarstrukturer.

På 30-talet förekom diskriminering av judiska akademiker i Sverige. Låt oss göra tankeexperimentet att den nuvarande regeringen skulle åtgärda detta problem med samma metoder som man tillämpar i jämställdhetspolitiken. Åtgärderna skulle då inriktas på att kvotera in judar i tjänsteför-

slagsnämnder så "att det sker en annan sorts meritvärdering". Den "judiska forskarkulturen" skulle tillförsäkras en rättmätig maktposition för att balansera den "nordiska forskarkulturen". Vidare skulle man ge resurser till rasforskning, stödja judiska nätverk, judiska forskningscentra etc. Rasdiskrimineringen skulle mötas med "rättvis" rasism. Detta är logiken i den nuvarande regeringens jämställdhetspolitik inom högskolan. Statsmakten vill använda könsfördomarnas egen logik och mekanism för att skapa en "rättvis" sexism.

I balanstänkandet blir forskare utbytbara representanter för ett könsperspektiv. Ett tydligt uttryck för denna representationstanke är idén om "parallellprofessorer" (prop. 1994/95:164, s. 54). Syftet är att uppnå en "parallellitet" som består i en balans mellan två könsperspektiv på den forskning som bedrivs. En kvinna som utses till "parallellprofessor" förutsätts bidra med ett annorlunda och kompletterande perspektiv på de ämnen som hennes manliga kollegor forskar om. Samma typ av argument anförs för att anslå särskilda medel för kvinnliga nätverk och centra för kvinnoforskning. Föreställningen att det kvinnliga könet bestämmer vetenskapliga bedömningar ligger också, som påpekats ovan, till grund för förslaget att ge kvinnor "representation" i tjänsteförslagsnämnder.

Det finns ingen metod för att fastställa genus (socialt kön) oberoende av biologiskt kön. Alla åtgärder som tar sikte på att ändra den vetenskapliga normbildningen genom att påverka könsbalansen bland forskarna famlar i blindo. En kvinna behöver inte representera sitt genus. Det mest ändamålsenliga urvalsförfarandet vore därför att *intervjua* personer för att undersöka om de uppvisar det vetenskapliga förhållningssätt som man vill att de skall representera. Det kan ju vara så att en person av ett visst kön har värderingar och attityder som sammanfaller med vad som anses typiskt för det andra könet. En forskare av kvinnligt kön kan vara extremt "manlig" i en social och vetenskaplig bemärkelse på

det sätt som föresvävar utbildningsdepartementets jämställdhetsexperter. Så länge inte biologiskt kön determinerar människors vetenskapliga förhållningssätt (vilket ingen har visat är fallet) är indelning på grundval av biologiska könsattribut missvisande.

Jämställdhetsåtgärder som bygger på *könets relevans* riskerar att bli meningslösa, eftersom man inte vet om individers kön har den betydelse som man tror. Om man däremot strävar efter att bortse från individers kön, bygger man inte sina åtgärder på antagande om samband mellan kön och andra egenskaper. Därför är eventuella felaktiga föreställningar om könsvariabelns samband med andra personegenskaper betydelselösa.

Det finns ett rationalitetsproblem i alla former av könsdiskriminering – oavsett vilka syften den har. Även positiv diskriminering kan vara irrationell givet de mål som sätts upp för den. Om man, vilket är fallet i ”jämställdhetspropositionen”, vill uppnå en balans mellan så svårgripbara storheter som normsystem och forskarkulturer, löper man stor risk att misslyckas på grund av att könsvariabeln inte har de effekter man tror. Detta är ett av skälen till att positiv särbehandling är moraliskt tvivelaktig; individer löper risk att behandlas orättvist till ingen nytta. För manliga forskare är detta ett dubbelt problem – de utsätts för både könsdiskriminering och yrkesdiskriminering, som Slavenka Drakulic konstaterade i DN (20/3 1995): ”Ty var och en av oss föddes av en slump, inte av fritt val, som kvinna eller man. Men våra yrken har vi valt själva, vi väljer om vi vill studera och investera tid och energi i yrkesvalet, och därför har vi rätt att kräva respekt från samhället för vårt yrkesengagemang.”

5. *Slutord: Jämställdhet i ett öppet samhälle*

En av alla förtryckares största segrar består i att omvända de förtryckta till deras egna metoder.

Alberto Manguel i SvD 95-12-30

När regler och institutioner som skall skipa rättvisa inte fungerar kan man reagera på två sätt. Man kan försöka förbättra dem i syfte att förverkliga de principer som de bygger på. Eller också kan man resignera och ge upp tanken på rättvisa. Det näst bästa kan vara att uppnå en "rättvis orättvisa". Regeringens jämställdhetspolitik inom högskolan bygger på resignationens strategi. Påstådda orättvisor skall balanseras med andra orättvisor.

Inom många yrkesområden har det skett ett "etiskt" uppvaknande. Intresset för yrkesetik har varit stort under 1990-talet – inom både statsförvaltningen och näringslivet. Märkligt nog har universitetsvärlden inte påverkats nämnvärt av intresset för yrkesetik. Diskrimineringsproblem inom högskolan handlar i hög grad om brist på yrkesetik och professionalism. I stället för obligatorisk utbildning i "grundläggande genusteori" borde regeringen föreslå obligatorisk utbildning i yrkesetik och i regler för ett rationellt samtal mellan forskare (se Björklund 1996). Då skulle man motverka alla typer av diskrimineringsproblem.

Jämställdhetsprincipen är ett specialfall av en generell rättvis princip som säger att individer skall behandlas med lika omsorg och respekt. Alla former av diskriminering är av ondo. Könsdiskriminering är inte mer upprörande än andra former av diskriminering. För den som utsätts för diskrimi-

nering är det egalt om det beror på kön, klass, etnicitet eller sexuell läggning. Den principiella motåtgärden för att komma till rätta med alla typer av diskriminering är att stärka den individuella rättvisan enligt universella regler. Åtgärder som utgår från skillnader, i stället för att bortse från skillnader, motverkar inte diskriminering. Medborgarrätten kan inte upprätthållas genom "rättvis" diskriminering.

Det är till syvende og sidst bara enskilda individer som diskrimineras. Därför kan inte diskriminering "kvittas" mot diskriminering av "de andra". "De andra" finns inte – varken i forskarsamhället eller i en liberal demokrati. Positiv särbehandling får inte användas som medel för politiker att administrera fram en "rättvis representation" för konstruerade särintressen. Bara om man kan visa att färre medborgare kommer att diskrimineras i framtiden, kan positiv särbehandling vara legitim och försvaras av alla som vill motverka diskriminering.

Ju mer märkbara yttre olikheter mellan medborgare blir, desto viktigare blir det att bortse från dem. Om statsmakten behandlar medborgare som representanter för olika "folkslag", som kallas "de båda könen", "svenskar", "invandrare", "unga", "gamla" etc, hotar en etnifiering av medborgarrätten. Alla föreställningar om kollektiva särarter är mer eller mindre fördomsfulla. Fördomsfullheten i dessa föreställningar blir inte mindre av att de ligger till grund för statsmaktens försök att skapa rättvisa.

Jämställdhetspolitiken inom högskolan är ett oroväckande exempel på etnifiering av en medborgarrättslig fråga. Dunkla generaliseringar om könsbestämda forskarkulturer motiverar försök att reglera en intressekamp. Det är inte enskilda män och kvinnor som är föremål för statens åtgärder, utan "det kvinnliga" och "det manliga" i vetenskapen.

Åtgärder mot könsdiskriminering inom universiteten måste i stället ta sikte på stärkt rättsskydd för individen, ökad konkurrens och effektivare genomlysning av tillsättningsprocedurer. Genom att stärka respekten för ett univer-

sellt regelverk kommer man inte bara åt könsdiskriminering, utan alla former av diskriminering. Diskriminering är inte bara ett rättviseproblem, utan också ett effektivitetsproblem. Frånvaro av diskriminering handlar om tillförlitlighet i utvärderingen i verksamheten. Åtgärder för ökad individuell rättvisa sammanfaller med statsmaktens och medborgarnas krav på produktivitet i forskningssamhället.

I debatten har flera förslag förts fram som tar sikte på att stärka den individuella rättvisan, och därmed effektiviteten i meritvärderingen. Ett förslag går ut på att utjämna hierarkiska maktstrukturer och avskaffa det traditionella professorsväldet. Fler forskare bör få möjlighet att bli professorer (Rothstein i *Arbetet* 8/3 1995). Ett förslag i den riktningen hör till de få konstruktiva idéer som förs fram i *Viljan att veta, viljan att förstå* (SOU 1995:110, s. 175). Ju fler som kan vara sakkunniga och delta i utvärderingen av forskning och forskare, desto mindre blir utrymmet för personliga hänsyn och lojaliteter. Ett annat förslag är att kravet på att särskilt beakta jämställdhetsaspekten skärps och övervakas (Goldmann 1995). Enligt elva kvinnliga forskare vid statsvetenskapliga institutionen i Uppsala är risken stor att särskilda tjänster för kvinnor leder till en "kvinnofälla" med ett "B-lag" för kvinnor (SvD 24/10 1994). I stället föreslås att man utnyttjar den rätt som redan finns att tillsätta personer av underrepresenterat kön som är lika eller nästan lika kompetenta som den mest meriterade.

Att särskilt beakta jämställdhetsaspekten kan också vara ett sätt att öka andelen kvinnor i tjänsteförslagsnämnder och andra beslutande organ. Argumentet är då inte att de representerar kvinnor, utan att de är lika, eller nästan lika kompetenta som manliga kandidater. Att vara sakkunnig eller sitta i en tjänsteförslagsnämnd är meriterande tjänsteuppdrag. Förebildsargumentet talar för att även uppdrag som sakkunnig bör vara föremål för den särskilda jämställdhetsaspekten. Men syftet är inte representation, utan att stärka enskilda individers självförtroende.

Meritvärderingsystemet går att förbättra genom bättre genomlysning och ökat stöd för individens rättssäkerhet. Ett könsneutralt meritvärderingssystem behöver inte avskaffas genom maktbalans på gruppnivå. Glastak kan tas bort utan att man bygger väggar mellan forskare. Kvinnor kan stödjas med åtgärder som tar sikte på att förändra strukturella könsrelaterade orättvisor i och utanför universiteten. Den sneda könsfördelningen bland forskare speglar ett ”genus-system” som missgynnar kvinnor i hela samhället. Traditionella könsroller inom familjen slår mot kvinnors möjlighet att avancera inom alla yrkesområden.

Som forskare är man mest aktiv under den del av livscykeln då man vanligtvis skaffar barn. Så länge ansvarsfördelningen i familjen är snedviden, hinner inte kvinnor meritiera sig lika mycket som män (Erikson 1995). En viktig åtgärd är att neutralisera könsorättvisor som beror på den sneda ansvarsfördelningen vid föräldraskap. Utbildningsbidrag utan föräldraförsäkring drabbar kvinnor hårdare än män. Därför bör utbildningsbidrag ersättas med doktorandtjänster – och inte tvärt om, vilket regeringen har föreslagit. Men det är kostsamt och mindre effektivt ur symbolpolitisk synvinkel.

Åtgärder som pekar ut fiender och som skuldbelägger har en mobiliserande effekt. Men de skapar motsättningar där de inte finns. Man stänger ute människor som kan bidra till att problemen undanröjs. Om man i stället vidtar åtgärder som tar sikte på ökad individuell rättvisa har alla ett intresse av att de genomförs. Alla forskare löper risk att bli orättvist behandlade vid tjänstetillsättningar. Därför är det ett allmänintresse att öka respekten för objektivitet och saklighet. Men det kan aldrig vara ett allmänintresse att skapa särlösningar för att gynna vissa grupper.

Inom storföretaget *Telia* har man breddat jämställdhetsarbetet till att bekämpa alla former av diskriminering.¹¹ Ar-

¹¹ Telefonintervju (96-03-27) med Johan Dahlström, koncernansvarig för mångfald och jämställdhetsfrågor inom *Telia*.

betet utvidgats till att lära personal att hantera fördomar i allmänhet (t.ex. etniska, kulturella och religiösa). Detta är en åtgärd i medborgarrättslig riktning, som sätter in könsdiskriminering i ett vidare perspektiv. Kön är ingen unik orsak till diskriminering. Problemet är olikhet och utanförskap, problem som tilltar i ett mångkulturellt samhälle.

Om åtgärderna för ökad jämställdhet inom universiteten är ett pilotfall av en strategi för att möta konflikter i ett mångkulturellt samhälle är det mycket oroande. Vi går emot ett samhälle där olikheter mellan individer och grupper kommer att bli alltmer framträdande. Dessa olikheter gäller ofta identitetsbärande egenskaper som religion, etnicitet och nationalitet. Om man vill bevara en grundläggande samhällsgemenskap och en respekt för lagar och normer, är det oerhört viktigt att statsmakten upprätthåller medborgarrätten. I ett samhälle med potentiella gruppkonflikter är det enbart ett universalistiskt medborgarskapsideal som kan skapa både gemenskapskänsla och respekt för olikheter. Inför statsmakten är vi alla medborgare. Att lösa diskrimineringsproblem genom att balansera påstådda gruppintressen är livsfarligt i ett mångkulturellt samhälle. Det civila samhället splittras upp i "vi-och-dom"-strukturer, som lätt kan exploateras av dunkla politiska krafter.

I ett vidare perspektiv är de åtgärder som föreslås en återspiegling av ett generellt fenomen. Politiska konflikter definieras mer och mer i termer av kollektiva identitetskonflikter. Materiella konflikter ställs i bakgrunden till förmån för påstådda konflikter mellan värdesystem. Individer görs till representanter för konstruerade gemenskaper. Det kan gälla ras, etnicitet, ålder, kön eller sexuell läggning – dock mer sällan klass.

Bakom den politiskt korrekta strategin döljer sig en politisk ovilja och oförmåga att ta itu med de reella rättviseproblemen. Politisk korrekthet handlar om symbolpolitik som rör gruppidentiteter. Att spela på grupp motsättningar utan att åstadkomma något i sak, kan var mycket effektivt. Om man

vill tillfredsställa grupperns behov av bekräftelse är *bedömningen* av en åtgärd viktigare än de effekter som åtgärderna faktiskt får. Positiv diskriminering kan vara en symbolhandling som stärker självkänslan hos vissa grupper, vilket ger politiker ökat stöd från denna grupp. Inte sällan tolkas positiv diskriminering som ett sätt att "ge igen" och återgälda historiska orättvisor. I ansvarshänseende är denna typ av bestraffning helt meningslös, men icke desto mindre kan den ge upphov till en *föreställning* om att rättvisa skipas, vilket är det viktiga. Att odla föreställningar om retroaktiv kollektiv rättvisa är förödande för en samhällsgemenskap. Därför måste politiker, om de tillgriper särbehandling av olika grupper, vara mycket tydliga i sitt försvar av medborgarrätten.

Föreställningar om kollektiva identiteter flyter. De påverkas av politiska konjunkturer och konfliktmönster som dominerar under olika historiska epoker (se Roth 1996). På universiteten i Malaysia sker en massiv diskriminering av kinesiska akademiker till förmån för malajer. De etniska motsättningarna mellan kineser och malajer döljs av den snabba ekonomiska tillväxten (se Kahn och Loh Kok Wah 1992). Under ytan finns risken för en "jugoslavisk" utveckling i Malaysia. Föreställningar om kollektiv rättvisa skapar eller underblåsar motsättningar mellan grupper, vilket skapar ytterligare jordmån för symbolpolitiska åtgärder. Etnicitet är ofta en politisk konstruktion som utnyttjas av politiska eliter i ett maktspel (Horowitz 1985). I princip kan även motsättningar mellan "de båda könen" utnyttjas på samma sätt.

Politikens begränsningar

Politiken har, liksom vetenskapen, sina begränsningar. Den sneda könsfördelningen inom universiteten har orsaker som inte kan administreras bort i en handvändning. Att tvinga fram en jämn könsbalans kan leda till att man döljer grund-

problemen. Jämställdhetsproblemet bortdefinieras och ersätts med ett nytt som är lättare att åtgärda. Man kastar ut barnet med badvattnet, vilket inom högskolans område innebär att man överger både jämställdheten mellan individer och principen om forskarsamhällets autonomi gentemot den politiska makten. Om man hävdar att jämställdhet betyder maktbalans mellan två fiktiva värdegemenskaper – inte lika rättigheter och möjligheter för män och kvinnor – har man avskaffat ett rättviseproblem i stället för att lösa det. Därmed sviks de som diskrimineras.

”Det privata är politiskt” hävdar många feminister (se t.ex. Young 1991 och Okin 1989). Genussystemet genomsyrar alla relationer mellan män och kvinnor – särskilt inom familjen. I detta perspektiv ligger, oavsett om det är riktigt eller ej, en fara för politisk interventionism i normsystem som politiker varken kan eller bör påverka (jfr Lundström 1993). Det finns sfärer i samhället där politiska åtgärder stjälpmer mer än hjälper. Särskilt om de utmanar människors självständighet och oberoende gentemot statsmakten. Moraliska övertygelser och sociala normsystem är svåra att styra via offentlig politik. Relationer mellan män och kvinnor bygger i hög grad på internaliserade normer som inte kan ”reformas” bort. Om inte förändringen bygger på människors egna övertygelser blir den konstgjord och instabil.

I takt med att jämställdhetspolitiken radikaliseras förliktar den sig mer och mer på en social ingenjörskonst, som syftar till att ”lägga livet till rätta” (Hirdman 1989). Man kan spåra likheter med den offentliga befolkningspolitik som förespråkades av makarna Myrdal på 30-talet – en politik som syftade till en ”förädling” av både moral och arvsanslag bland medborgarna (Hirdman 1989, s. 128 ff). I den ideologiska överbyggnaden för den tidens sociala ingenjörskonst var ”rasens” och ”arvsanlagens” betydelse för människors karaktär självklar. I dagens statliga jämställdhetsexperters föreställningsvärld bestäms medborgarnas karaktär av deras kön. 30-talets rashygieniska målsättningar har sin mot-

svarighet i den offentliga sexism som präglar 90-talets jämställdhetspolitik. Statsmakten upprättar en generalplan för att uppnå ”balans” mellan ”de båda könen”. Då, som nu, utövas en välmenande paternalism av politiker som inte har känsla för sina egna begränsningar – varken moraliska eller intellektuella. Om det ”manliga patriarkatet” ersätts med politikernas ”matriarkat” är inte mycket vunnet.

Det finns en parallellitet mellan idén om att det privata är politiskt och föreställningen att vetenskapen är politisk. Både medborgarnas och forskarnas normsystem riskerar att bli föremål för politisk kontroll. I ett öppet samhälle är både medborgarrätten och forskningens frihet viktiga hörnstenar. Regeringens jämställdhetspolitik inom utbildningsväsendet är därför mycket oroande. Den sociala ingenjörskonsten övergår i det som Karl Popper kallade ”utopian engineering” (Popper 1973). Denna metod bygger på föreställningen att det är möjligt att via genomgripande förändringar av människors tänkesätt och institutionella strukturer genomföra omfattande sociala och politiska program.

Historiskt har försök till utopisk ingenjörskonst underbyggts av organiska föreställningar om kollektiva intresse-motsättningar mellan raser eller klasser. Politiska eliter har propagerat enkla lösningar utifrån konspiratoriska föreställningar om grupperns kollektiva skuld. Universella mänskliga rättigheter framställs som ett hinder för radikala omstöpningar av samhället. Historien ger många tragiska exempel på vad som händer när medborgarrätten urholkas och ersätts med olika former av ”tribalism”.

Utopisk ingenjörskonst rymmer både ett rationalitetsproblem och ett moraliskt problem. Man offerar individens rättigheter för att nå ett mål som riskerar att gå om intet. Eftersom man inte kan förutsäga effekterna av de storstilade politiska programmen, riskerar de att skapa oförutsedda konsekvenser som i sin tur kräver nya genomgripande åtgärder. Jämställdhetspolitiken inom högskolan riskerar, liksom all utopisk ingenjörskonst, att leda till en ”backlash” som för-

värrar de problem man vill åtgärda (jfr Riis 1996). Denna risk blir alltmer uppenbar då åtgärderna bygger på falska föreställningar om könets betydelse för motsättningar mellan människor.

Både jämställdhetspolitiken och forskningen bör bygga på kritisk rationalism (Popper 1973, s. 229). Denna metod förutsätter ett skeptiskt förhållningssätt både inför ens egen kunskap och inför ens förmåga att styra samhällsutvecklingen. Inom politiken innebär denna metod en stegvis förändring som hela tiden är föremål för en kritisk offentlig diskussion. Inom forskningen innebär kritisk rationalism att man stegvis närmare sig sanningen. Vi kan tro på en objektiv sanning, men vi har inget kriterium på att vi funnit den (Popper 1973, s. 373).

Föreställningen om en rationalitet som är felbar innebär inte att tanken på objektivitet ges upp. Kunskap är testbar i ett kritiskt vetenskapligt samtal som är möjligt att föra oberoende av deltagarnas kön, ras, etnicitet eller klass. Det kritiska samtalet som syftar till att närma sig en sanning som är oberoende av gruppintressen är en förutsättning både för forskningens framsteg och för jämställdheten. Om statsmakten, i namnet av jämställdhetspolitik, förstör förutsättningarna för ett kritiskt samtal mellan forskare riskerar både jämställdheten och kunskapen att gå förlorad.

I debatten om jämställdhet inom forskarvärlden fokuseras på tre problem som hör ihop: rättvisa, objektivitet och effektivitet. Dessa tre värden har en gemensam förutsättning: respekt för universella regler. Rättvisa kräver regler som gäller lika för alla. Objektivitet kräver regler för ett rationellt samtal. Effektivitet kräver tillförlitlig utvärdering där alla forskare ställs inför samma kvalitetskrav.

Vetenskapssamhället bygger, liksom rättsstaten, på att dess medlemmar omfattar regler från en "inre synpunkt". Forskare måste, liksom domare, uppfatta gällande regler som legitima (jfr Hart 1961, s. 99). Om regelsystem ändras i syfte att tillvarata särintressen förstörs det rättsmedvetan-

de som är en nödvändig förutsättning för fri och obunden forskning.

Vetenskapssamhället ställs inför samma problem som en demokratisk rättsstat. Demokratiska institutioner kräver ett "socialt kapital" av medborgerliga dygder och tillit till etablerade regler för konfliktlösning (Putnam 1993). De formella regelverken måste, för att fungera, underbyggas med en allmänanda. Vetenskapssamhällets "sociala kapital" består i en respekt och tilltro till det rationella samtalet. Om statsmakten förutsätter att forskare av olika kön inte kan föra ett rationellt samtal därför att de representerar varsitt särintresse, raseras vetenskapssamhällets sociala kapital.

På samma sätt raseras samhällets sociala kapital om statsmakten tilldelar medborgare rollen av representanter för gruppintressen. Inför statsmakten och i den demokratiska beslutsprocessen är vi inte män eller kvinnor – vi är medborgare. Inför arbetsgivare är vi yrkespersoner som har rätt att bli bedömda för vad vi kan – inte för vilka vi är. Vi har rätt att inte bli diskriminerade. Det är just det som är innebörden i jämställdhet.

Referenser

- Arbetsmarknadsutskottet 1978/79:39.
- Baker, J. 1994. *Group Rights*. Toronto: University of Toronto Press.
- Barry, B. 1991. *Democracy and Power*. Oxford: Clarendon Press.
- Beitz, R. C. 1989. *Political Equality*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bergqvist, C. 1994. *Mäns makt och kvinnors intressen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Bergqvist, C. 1995. "Kvinnor, män och delad makt", *Politologen*, nr 2, 1995.
- Björklund, S. 1996. *En författning för disputation*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. (Under utgivning.)
- Bryntesson, B. 1995. *Jämställdhet, men inte feminism – 600 unga kvinnor om kvinnosaken*. Rapport nr 17/1995. Stockholm: Timbro.
- Buchanan, J. & Tullock, G. 1962. *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Carlshamre, M. 1996a. "Män väljer män", *Dagens Nyheter* 96-02-19.
- Carlshamre, M. 1996b. "Luddigt och svepande", *Dagens Nyheter* 96-03-23.
- Christensen, A. 1995. "Inte så enkelt med positiv särbehandling", *Dagens Nyheter* 95-11-09.
- Dahl, R. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Demker, M. 1995. "Fördomar om kvinnoförtryck", *Dagens Nyheter* 96-02-10.
- Drakulic, S. 1995. "Varför ska bara kvinnor kvoterats in?", *Dagens Nyheter* 95-03-20.
- Dworkin, R. 1979. *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Eduards, M. 1983. "Politisk teori och patriarkalt tänkande", i Eduards (red): *Kön, makt och medborgarskap*. Stockholm: Gleerups.
- Edwards, J. 1995. *When Race Counts*. London: Routledge.
- Erikson, R. 1995. "Thams förslag märkligt", *Svenska Dagbladet* 95-04-24.
- Gilljam, M. & Holmberg, S. 1995. *Väljarnas val*. Stockholm: Fritzes Förlag.

- Goldmann, K. 1996. "Särskilda forskningsstöd bättre än särbehandling", *Svenska Dagbladet* 96-01-07.
- Gür, T. 1996. *Staten och nykomlingarna*. Stockholm: City University Press.
- Hart, H. L. A. 1961. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Hemlin, E. 1995. "Politikförjämsställdhet", *Uppsala Nya Tidning* 95-03-23.
- Hellevik, O. 1983. *Forskningsmetode i sosiologi och statsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hirdman, Y. 1989. *Att lägga livet till rätta*. Stockholm: Carlssons.
- Holte, R. 1978. *Etik och jämsställdhet*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Honderich, T. (red.) 1995. *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Horowitz, D. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Hultman, K. 1995. "Kön och medborgarskap", i Lindén, C. och Milles, U. (red.) *Feministisk bruksanvisning*. Stockholm: Norstedts.
- Järnankar, E. 1995. *Jämsställdhet och likställdhet i arbete och hem. Socialdemokratisk kvinnopolitik 1925–1939*. B-Uppsats. Uppsala universitet, statsvetenskapliga institutionen.
- Kahn, J. S. & Loh Kok Wah, F. (red.) 1992. *Fragmented Vision*. Southeast Asia Publication Series, No. 22. Sidney: Allen & Unwin.
- Kuhn, T. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: International Encyclopedia of Unified Science. 2:2.
- Kymlicka, W. 1989. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. 1994. "Individual and Community Rights", i Baker 1994.
- Kymlicka, W. 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Lagergren, F. 1996. *Den betydelsfulla skillnaden – om Ellen Keys samhällsfilosofi*. Göteborgs universitet, statsvetenskapliga institutionen.
- Lakatos, I. och Musgrave, A. (red.) 1970. *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laqueur, T. 1994. *Om könsens uppkomst*. Stockholm: Symposion.
- Laurén, R. och Lavén, H. 1992. *Nya jämsställdhetslagen*. Stockholm: Publica.
- Larsson, T. 1993. *Det svenska statskicket*. Lund: Studentlitteratur.
- Lenin, V. I. 1962 (1908). *Materialism and Empiriocriticism*. Collected Works, Vol. 14. Moskva: Progress Publishers.
- Lijphart, A. 1977. *Democracy in Plural Societies*. New Haven: Yale University Press.

- Lindberg, L och Riis, U. 1996. *Värdering av kvinnors respektive mäns meriter vid tjänstetillsättningar inom universitet och högskolor*. Departementsserien 1996:14.
- Lindgren, U. och Ribbing, C-G. 1995. "Alltför få kvinnor söker professurer", *Svenska Dagbladet* 95-04-05.
- Lively, J. 1975. *Democracy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lowi, T. J. 1964. "American Business, Public Policy, Case Studies, and Political Theory", *World Politics*, Vol. XVI, 677–715.
- Lundström, M. 1988. "Ansvarstagande och normativ teori", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 91, s. 224–239.
- Lundström, M. 1993. *Politikens moraliska rum – en studie i F. A. Hayeks politiska filosofi*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lundström, M. 1995a. "Nya Zeeland – bikulturalism eller mångkulturalism?", *Internationella Studier*, 2, 1995, s. 23–36.
- Lundström, M. 1995b. "Brist på respekt för gällande jämställdhetslag", *Svenska Dagbladet* 95-05-14.
- Lundström, M. 1995c. "Juridisk oreda", *Universitetsläraren*, 19/1995.
- MacKinnon, C. A. 1989. *Towards a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Mackie, J.L. 1976. "Fallacies", i *The Encyclopedia of Philosophy*, Schillp. P. A. (red.) New York och London: MacMillan & Free Press.
- Manguel, A. 1995. "Hämndens tidsålder(2)", *Svenska Dagbladet* 95-12-30.
- Mulgan, R. 1989. *Maori, Pakeha and Democracy*. Auckland: Oxford University Press.
- Myrdal, H G. 1996. "JämO:s lönesystem kan skada näringslivet", *Svenska Dagbladet* 96-01-26.
- Nozick, R. 1984. *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Basil Blackwell. Sv. övers. 1986. *Anarki, stat och utopi*. Stockholm: Ratio.
- Nycander, S. 1996. "Domstolen skall hålla sig till lagtexten", *Dagens Nyheter* 96-02-25.
- Okin, S. M. 1989. *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books.
- Ohlander, A-S. 1995. "Wickströmdocent?", *UpsalaNya Tidning* 95-03-13.
- Oskarson, M. och Wägnerud, L. 1996. *Kvinnor som väljare och valda*. Lund: Studentlitteratur.
- Pateman, C. 1988. *The Sexual Contract*. Stanford. Stanford University Press.
- Petersson, O., Westholm, A. och Blomberg, G. 1989. *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons.
- Petrén, G. och Ragnemalm, H. 1980. *Sveriges grundlag*. Stockholm: Publica.

- Phillips, A. 1991. *Engendering Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Phillips, A. 1995. *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Pitkin, H. 1972. *The Concept of Representation*. Berkely: The University of California Press.
- Popper, K. R. 1972. *Conjectures and Refutations*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Popper, K. R. 1973. *The Open Society and its Enemies*. Vol. 2. London: Routledge & Kegan Paul.
- Popper, K. R. 1974. *The Poverty of Historicism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Proposition 1978/79:175.
- Proposition 1987/88:105.
- Proposition 1990/91:113.
- Proposition 1994/95:164.
- Putnam, R. 1993. *Making Democracy Work*. Princeton, NJ.: Princeton University Press. Sv. övers. 1996. *Den fungerande demokratin*. Stockholm: SNS Förlag.
- Rae, D. 1981. *Equalities*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rawls, J. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Riksdag och Departement*, nr 34. 1995.
- Riksdagens snabbprotokoll* 1994/95:115.
- Riis, U. 1996. "De gradvisa triumfernas konst", *Svenska Dagbladet* 96-01-13.
- Roth, H. I. 1996. *Mångfaldens gränser*. Stockholm: Arena.
- Rothstein, B. 1992. *Den korporativa staten*. Stockholm: Norstedts.
- Rothstein, B. 1994. *Vad bör staten göra?* Stockholm: SNS Förlag.
- Rothstein, B. 1995a. "Thams idé är inte radikal", *Arbetet* 95-03-08.
- Rothstein, B. 1995b. "Varför står hon så ensam?", *Aftonbladet* 95-10-19.
- Rothstein, B. (red.) 1995. *Demokrati som dialog*. Stockholm: SNS Förlag.
- Ryle, G. 1969. *The Concept of Mind*. New York: Barnes & Noble.
- Svenska arbetsgivarverket informerar*, nr 1. 1984.
- Schwartz, M. 1995. "När två blir ett", *Moderna Tider*, nr 59, årg. 6, september 1995.
- Simmonds, N.E. 1989. *Juridiska principfrågor*. Stockholm: Norstedts.
- SOU 1987:19 *Varannan damernas*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- SOU 1989:30. *Professorstillsättningar*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- SOU 1990:41. *Tio år med jämställdhetslagen*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- SOU 1995:76. *Arbete till invandrare*. Stockholm: Fritzes Förlag.
- SOU 1995:110. *Viljan att veta och viljan att förstå*. Stockholm: Fritzes Förlag.

- Stark, A. 1994. *Halva makten, hela lönen!* Stockholm: Bonniers.
- Strömholm, S. 1992. *Rätt, rättskällor och rättstillämpning*. Lund: Studentlitteratur.
- Sveriges grundlag*, Riksdagen 1989.
- Svensk Författningssamling* 1979, 1980, 1991, 1992, 1995.
- Söderlind, D. och Petersson, O. 1988. *Svensk förvaltningspolitik*. Uppsala: Diskurs Förlag.
- Tham, C. 1995a. "Det är männen som särbehandlas", *Expressen* 95-04-18.
- Tham, C. 1995b. "Akademiska segregeringen måste brytas", *Svenska Dagbladet* 95-05-03.
- Tham, C. 1995c. "Missförstånd om jämställdhetslag kvar", *Svenska Dagbladet* 95-06-01.
- Tingsten, H. 1941. *Idékritik*. Stockholm: Bonniers.
- Utbildningsutskottets betänkande* 1994/95 UbU 18.
- Walzer, M. 1983. *Spheres of Justice*, New York: Basic Books.
- Wennerås, C. och Wold, A. 1995. "Därför forskar inte kvinnor", *Dagens Nyheter* 95-01-22.
- Westerhäll, L. 1987. "Jämställdheten och grundlagen", *Svensk Juristtidning*, 1987.
- Widerberg, K. 1996. "Även männen har sitt kön", *Dagens Nyheter* 96-01-13.
- Wieselgren, G. 1969. *Den höga tröskeln*. Stockholm: Gleerups.
- Wikander, U. och Rask-Andersson, A. 1995. "Varför citera Birgitta von Otter?". *Universen* 5/1995. (Personaltidning för Uppsala Universitet)
- Wollstonecraft, M. 1975 (1792). *A Windication of the Rights of Women*. London: Penguin.
- Young, I. M. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, N J: Princeton University Press.
- Öberg, P-O. 1994. *Särintresse och allmänintresse: Korporatismens ansikten*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

JÄMSTÄLLDHET ELLER SEXISTISK RÄTTVISA?

Kravet på jämställdhet mellan män och kvinnor har fått högsta prioritet på den politiska dagordningen. Men varken politiker eller jurister kan ge en klar definition av begreppet jämställdhet.

Jämställdhet eller sexistisk rättvisa? är en bok skriven mot bakgrund av den intensiva debatten om de s.k. Thamprofessorerna, dvs. regeringens förslag att särbehandla kvinnor vid tillsättningen av 30 nya professorer. Åtgärden belyser konflikten mellan individuell och kollektiv rättvisa i jämställdhetspolitiken. Författaren hävdar att det är risk för att jämställdhetsprincipen ersätts av "sexistisk rättvisa". I stället för kamp mot könsdiskriminering har målet övergått till rättvis representation för "de båda könen". Om denna "kvoteringskamp" överförs till andra diskrimineringsproblem förstörs förutsättningarna för den medborgaranda som blir allt mer nödvändig i ett mångkulturellt samhälle.

"Mats Lundströms filosofiska och juridiska analys av jämställdhetsåtgärderna inom högskolan ger en mängd nya och intressanta perspektiv på jämställdhetspolitiken i allmänhet som förtjänar att lyftas fram", skriver Bo Rothstein i sitt förord.

Fil. dr **Mats Lundström** är verksam som lärare och forskare vid statsvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.

SNS
FÖRLAG

ISBN 91-7150-644-6

9 789171 506443